

ANTISZEMITA ELŐÍTÉLETESÉG
A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

KUTATÁSI JELENTÉS

SZERZŐK:
HANNENDRE ÉS RÓNA DÁNIEL

BUDAPEST, 2017

TETT ÉS VÉDELEM
ALAPÍTVÁNY

ANTISZEMITA ELŐÍTÉLETESÉG
A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

KUTATÁSI JELENTÉS

SZERZŐK:
HANNENDRE ÉS RÓNA DÁNIEL

BUDAPEST, 2017

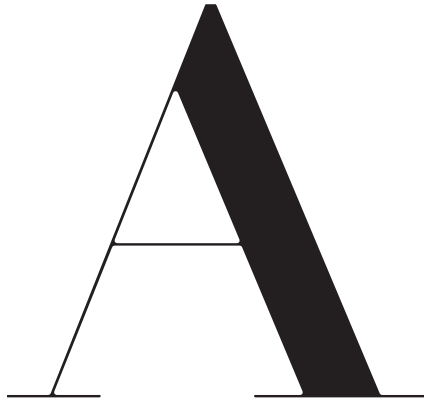
TETT ÉS VÉDELEM
ALAPÍTVÁNY

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	7
2. A zsidóság társadalmi ügyének érzékelése, fontossága	8
3. Az antiszemitizmus és az előítéletesség mérése	9
4. Az antiszemitizmus mértéke	10
5. Kik az antiszemiták?	18
6. A holokauszt és a múlt emlékezete	23
7. Izrael és az antiszemitizmus	26
8. Asszociációk a zsidókról	29
9. A Jobbikról alkotott percepció	32
10. Nemzetközi összehasonlítás	34
11. Az antiszemitizmust meghatározó tényezők	36
12. Összefoglalás	38
Függelék	40

1. BEVEZETÉS¹

A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet a Tett és Védelem Alapítvány megbízásából 2016 novemberében átfogó felmérést végzett a magyar társadalom zsidósághoz való viszonyáról:

- a zsidósággal kapcsolatos véleményekről, képzetekről;
- az antiszemita előítéletek gyakoriságáról, erősségéről;
- a holokauszthoz és az emlékezethez fűződő véleményekről;
- a zsidósággal kapcsolatos asszociációkról.

A kutatás kérdőíves módszerrel történt, a 18 éves és idősebb népességet reprezentáló 1200 fős minta személyes megkérdezésével. A minta kisebb torzulásait a KSH adatait felhasználva matematikai eljárással, úgynevezett súlyozással korrigálták, és így a minta pontosan tükrözi a szavazókorú lakosság településtípus, nem, életkor és iskolai végzettség szerinti összetételét. A közölt ada-

tok hibahatára a teljes mintában a válaszok megoszlásától függően legfeljebb ± 3 százalékos. A mérési eljárás a Kovács András által kidolgozott koncepcióra épült,² a kutatás során túlnyomóan az általa 1995 óta többször alkalmazott kérdőívet használtuk, ami lehetővé teszi az adatok időbeli változásainak bemutatását.

A Medián kérdezőbiztosai a kutatás során viszonylag hosszabb ideig, mintegy fél óráig faggatták a válaszadókat a zsidósággal kapcsolatos kérdésekkel. Mielőtt azonban megkezdjük a tekintélyes adathalmaz ismertetését, tisztázni kell azt a kérdést, hogy mit mutatnak és mit nem mutatnak meg a kérdőíves adatok? Tanulmányunk elején először közvetett bizonyítékokkal azt kívánjuk megvilágítani, hogy a zsidósággal kapcsolatos nézetek-vélemények és az utóbbi idők történései mennyire foglalkoztatják az átlag magyar állampolgárt, a kérdésnek milyen fontosságot tulajdonít a választóközönség. Ennek tudatában tartjuk célszerűnek körbejárni az antiszemitizmus és az előítéletesség mérésének problematikáját. A módszertani kérdések tisztázása után először a zsidóellenes nézetek, érzületek gyakoriságát mutatjuk be, majd megvizsgáljuk, hogy ezek a társadalom mely csoportjaira jellemzőek elsősorban. Következő lépésként a holokausztra, a múlt emlékezetére, majd a zsidósággal és Izraellel kapcsolatos asszociációkra vonatkozó adatokat vesszük sorra. Az írásunk végén azt fogjuk meghatározni, hogy az elemzett tényezők közül melyik növeli leginkább az antiszemitizmus valószínűségét.

¹ A tanulmány szerkezete, gondolatmenete a 2015-ös tanulmányét követi, a módszertani magyarázatok is onnan származnak.

² Kovács András: *A kézműlévő Idegen. Antiszemita előítéletek a rendszerváltás utáni Magyarországon*. POLGART Kiadó, Budapest 2005.; *The Stranger at Hand. Antisemitic Prejudices in post-Communist Hungary*. Brill, Leiden – Boston 2011.

2. A ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI ÜGYÉNEK ÉRZÉKELÉSE, FONTOSSÁGA

A tavalyi felméréshez hasonlóan az idén is azt mutatják az adatok, hogy a zsidósággal kapcsolatos ügyek a magyar választópolgárok érdeklődésének a perifériáján vannak. Ez persze nem meglepő, az emberek figyelmét azok az ügyek vonzzák, amelyek közvetlenül érintik őket.

Az NMHH tartalomelemzése szerint³ a főbb hírsatornákon 2016-ban egyetlen olyan ügy sem került be az adott hónap 20 leggyakrabban előforduló témája közé, amely a zsidósággal lett volna kapcsolatos⁴. 2014-ben még a Szabadság téri emlékmű körüli vita kapott kimutatható nyilvánosságot – ám már akkor is csak egyetlen hónapban, és csak közepes értékkel. Igaz, azután már 2015-ben sem volt zsidósághoz köthető ügy a napirend leggyakoribb témái között.

Kérdőíves kutatásunkból is az derül ki, hogy a választóközönségnek csak igen kis szeletét érik el a zsidókkal kapcsolatos hírek. Megvizsgáltuk, hogy nyitott kérdésre (tehát fejből, előre megadott válaszlehetőségek nélkül) hányan tesznek említést az eseményekről: csak arról mondhatjuk el, hogy számon tartja az ügyet, aki magától is nevesít legalább egy konkrét történést. A tavalyi 11 százalék után 2016-ban mindössze a vá-

laszadók 10 százaléka volt képes konkrét eseményt felidézni, ám ezek a válaszok is többnyire csak amolyan halovány értesülésekről árulkodtak („emlékműállítás”, „Mazsihisz”, „zsidók elleni fenyegetések”), tehát nem úgy tűnt, hogy a válaszadók naprakészek lennének a témában. Ezen 10 százalék relatív többsége emlékműállítását és zsidó kulturális fesztivált említett.

2016 januárjában a hazai sajtó és értelmiség egy része számára jelentős ügynek látszott, hogy Obama amerikai elnök a Hóman-szoborra utalva kijelentette, hogy ők győzték meg a magyar kormányt arról, hogy álljon el az építéstől. Ezt azonban egyetlen válaszadó sem idézte fel, és a sajtó tartalomelemzésében sem került be a 20 leg-többet tárgyalt hír közé. Mindezek alapján tehát okkal feltételezhetjük, hogy az elemzésünkben szereplő kérdések, a zsidósághoz való viszonyulás (társadalmi távolság, előítéletek és attitűdök) az átlagpolgár fontossági hierarchiájában sokadrangúnak számítanak. A továbbiakban minden adatot ebben az összefüggésben érdemes értelmezni: a válaszadóknak feltehetően csak egy kis, de mégis jelentékeny része tartja relevánsnak azt a témát, amiről faggattuk.

³ http://mediatanacs.hu/tart/index/1004/Politikusok_partok_a_hirnesorokban

⁴ Még Vona Gábor Hanuka alkalmából küldött üdvözlete sem került be a 20 ügy közé 2016 decemberében.

3. AZ ANTISZEMITIZMUS ÉS AZ ELŐÍTÉLETESÉG MÉRÉSE

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy például az a kérdés, hogy „Mennyire tartja rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek a zsidókat?” a viszonyulás irányát képes megmutatni, de a kérdésnek tulajdonított súlyt nem: legyen szó akár szimpátiáról, akár antipátiáról, még a szélsőérték mögött sem feltétlenül a válaszadó kiemelkedően fontos érzelme, motivációjáról van szó. Szintén fontos hangsúlyozni, hogy a kérdőíves kutatás véleményyt, előítéletet és attitűdöt képes kimutatni, de valóságos viselkedést alig.

Az általunk helyesnek vélt interpretáció szerint az antiszemitizmust mérő kérdések elsősorban beállítódást tárnak föl: olyan megnyilvánulásról van szó, amelynek egyik jellemzője a változékonyság. Az időbeli összehasonlítás alapján érdemes megvizsgálni, hogy a véleményklíma inkább empatikus vagy inkább ellenséges irányba tolódott el a zsidósággal kapcsolatban. A vizsgálat során

a Kovács András által régóta használt módszert követve két dimenziót különböztetünk meg: a zsidókkal kapcsolatos képzetekkel, tévhitekkel, összeesküvés-elméletekkel való egyetértés esetén kognitív, az általános érzelmi elutasítás, társadalmi távolságtartás esetén affektív antiszemitizmusról beszélhetünk. A két dimenziót összevonva pedig azt fogjuk látni, hogy a válaszadók mekkora részére jellemző mindkét attitűd, sőt azt is, hogy milyen mértékben jellemző. Akik csak nagyon kevés zsidóellenes állítással értenek egyet, azokat a „nem antiszemita” kategóriába soroltuk be, akik kevés, de mégsem jelentéktelen számú állítást helyeselnek, azokat „mérsékelten antiszemitának”, akik pedig az állítások többségére rábólintottak, azokat „erősen antiszemitának” nevezzük. Ismét hangsúlyozzuk, hogy ezek a kategóriák nem fejezik ki a kérdésnek tulajdonított jelentőséget és nem mondanak semmit a válaszadó cselekvéséről sem.

4. AZ ANTISZEMITIZMUS MÉRTÉKE

A KOGNITÍV ANTISZEMITIZMUS

Az antiszemita előítéletek tartalmát a zsidósággal kapcsolatos képzetekre, „ismeretekre” vonatkozó az elmúlt két évtizedben többször alkalmazott kérdéssorral mértük. A megkérdezettek arra kértük, hogy ötfokú skálán jelezzék, mennyire értenek egyet nyolc kijelentéssel. A kijelentés-

sor tartalmaz hagyományos, vallási eredetű zsidóellenességet – antijudaizmust –, továbbá olyan zsidóellenes sztereotípiát, amely a zsidóknak tulajdonított túlzott befolyásban gyökerezik, és olyan kijelentést is, amely a zsidók háttérbe szorításában látná a megoldást. Az 1. táblázat azok arányát mutatja, akik a kijelentésekkel ’teljesen’, illetve ’inkább’ egyetértettek (5-ös és 4-es skálaérték).

I. táblázat. A zsidóellenes előítéletek tartalma (egyetértők aránya, százalék)

	év	teljesen egyetért	egyetért
A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát ⁵	2006	12	19
	2011	14	21
	2013	11	18
	2015	14	19
	2016	14	18
Létezik egy titkos zsidó együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat	2006	10	17
	2011	14	20
	2013	15	19
	2015	15	20
	2016	17	19
Túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon	2013	12	15
	2015	15	17
	2016	16	21
A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból	2006	5	7
	2011	8	12
	2013	6	9
	2015	9	11
	2016	8	10
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát	2006	5	10
	2011	7	12
	2013	5	11
	2015	8	13
	2016	9	16
Jézus keresztre feszítése a zsidók megbocsáthatatlan bűne	2006	8	12
	2011	9	12
	2013	7	8
	2015	10	15
	2016	11	14
A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt	2006	7	7
	2011	5	9
	2013	4	7
	2015	7	11
	2016	10	11
A zsidók hajlamosabbak tisztátlan eszközöket használni céljaik elérése érdekében, mint mások	2006	8	13
	2011	9	17
	2013	7	15
	2015	11	15
	2016	13	16

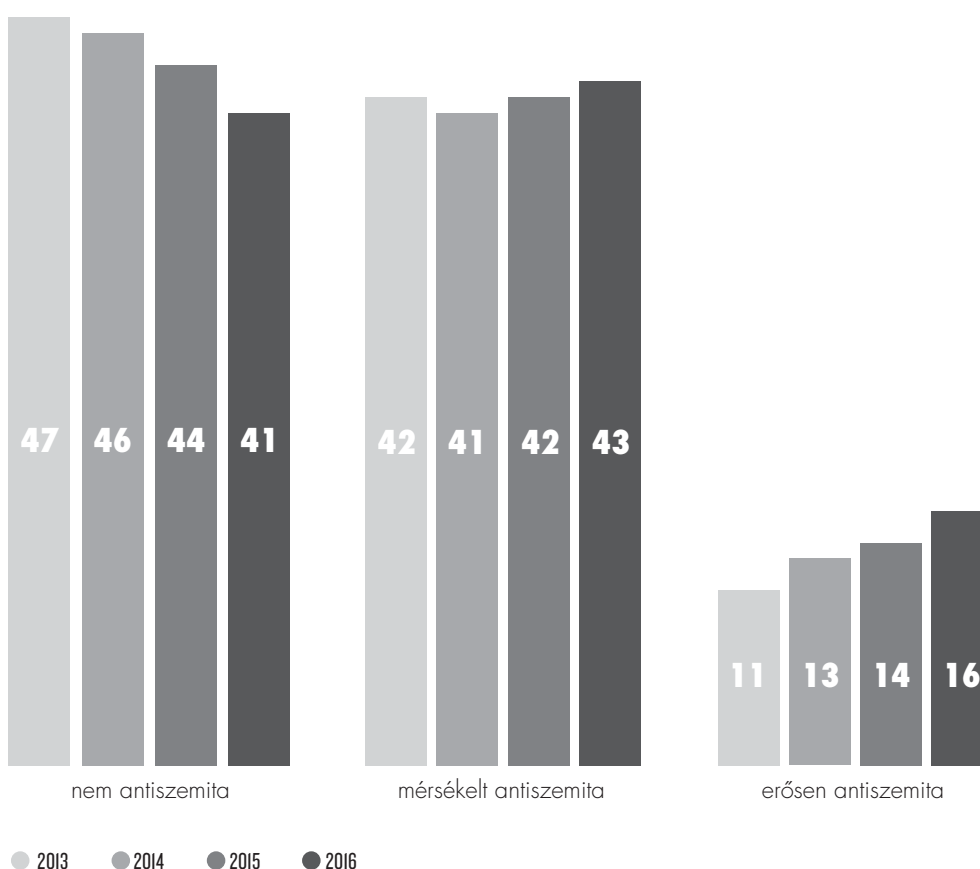
5 A 2015-ös és 2016-os kérdéssorban az egyértelműség kedvéért úgy fogalmaztuk meg az állítást, hogy „veszélyt jelent, hogy a zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát”.

Összességében elmondható, hogy a fenti kijelentések a lakosság harmadának, negyedének egyetértésével találkoznak, a legnépszerűbb az első három kijelentés, amelyek a zsidók „túlzott”, „veszélyes” befolyására vonatkoztak, ezzel lehet összefüggésben az is, hogy minden negyedik válaszadó még a numerus clausus szellemét idéző állításra is rábólintott. Talán az a legijesztőbb adat, miszerint még a zsidók kivándorlásának követelésétől sem riadt vissza a válaszadók 18 százaléka. Alapvetően nincsenek nagy változások az egyes évek között, mégis kimutatható egy enyhe, fokozatos emelkedés 2006 óta, a nyolcból öt állítás „csúcson van” az egyetértők arányának tekintetében – talányhoz képest különösen a túlzott befolyást vélők száma növekedett –, és egyetlen egy állítás sem akadt, amelyet a válaszadók érdeemben kisebb arányban helyeztek volna, mint azt az utóbbi években tették.

Az időbeli tendencia alapján tehát összes-

ségében kijelenthető, hogy kis mértékben, de mégis észrevehetően nőtt a kognitív antiszemitizmus Magyarországon. Ezt mutatja az első ábra is, ahol a három kategóriát úgy kaptuk meg, hogy minden egyes válaszadó skálaértékeit összeadtuk a nyolc kijelentésre vonatkozóan. Így a legalacsonyabb skálapontszám 8, a legmagasabb pedig 8-szor 5, tehát 40 lehetett. Az első csoportba (nem antiszemiták) azokat soroltuk, akik esetleg elfogadják néhány előítéletes sztereotípiát, de válaszaik összessége alapján alacsony pontszámot értek el a skálán (8-20 pont), a másodikba (mérsékelt antiszemiták) azokat, akik közepesen előítéletesnek mutatkoztak (21-30 pont), a harmadikba pedig azokat, akiket pontszámaik alapján erős antiszemitizmus jellemez (31-40 pont). Végül, a „besorolhatatlan” kategóriába kerültek azok, akik nem válaszoltak vagy „nem tudja” választ adtak, ám az áttekinthetőség kedvéért csak a válaszhiány nélküli arányokat tüntetjük fel.

I. ábra. Kognitív antiszemiták aránya a magyar társadalomban, 2013-2016 (százalék)

Az ábrából jól kiolvasható, hogy a nem antiszemita aránya fokozatosan csökkent, míg az erősen antiszemita bizonyuló válaszadóké évről évre nőtt ebben a dimenzióban. Véleményünk szerint a tendencia összefüggésbe hozható az úgynevezett „igazság utáni politika”, napjainkban különösen aktuális jelenségével. A választópolgár az egyre bővülő információkínálatból egyre kevésbé

tudja elválasztani a megbízható információt még a teljes képtelenségektől is - annál is inkább, mert számos politikai szereplő stratégiájának szerves részét képezi a dezinformálás és az összeesküvés-elméletek terjesztése. Ha elfogadjuk, hogy az átlag hírfogyasztónak egyre nehezebb eligazodnia, akkor azt is be kell látnunk, hogy ez számos témára, így az antiszemitizmusra is igaz lehet. Egyre nehe-

2. táblázat. Az egyes antiszemita kijelentések elfogadása az antiszemitizmus szerinti csoportokban (2016, százalék)

	erősen antiszemiták	mérsékelt antiszemiták	nem antiszemiták
Veszélyt jelent, hogy a zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát	96	43	3
Létezik egy titkos zsidó együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat	95	41	8
Túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon	96	43	6
A zsidók hajlamosabbak tisztátlan eszközöket használni céljaik elérése érdekében, mint mások	88	35	3
A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból	77	21	2
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát	85	33	1
Jézus keresztre feszítése a zsidók megbocsáthatatlan bűne	77	37	6
A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt	66	24	8

12

zebb elutasítani a tévhiteket, mivel azokból egyre több van, és mind nagyobb nyilvánosságot és gyakran politikai támogatást kapnak. Azért is tartjuk életszerűnek ezt az olvasatot, mert mint látni fogjuk a zsidóktól való érzelmi és általános idegenkedés egyáltalán nem erősödött az utóbbi évben, sőt valamivel mérséklődött.

A második táblázat a konzisztenciát illusztrálja: a hármas csoportbesorolás alapján az esetek elsöprő többségében pontosan

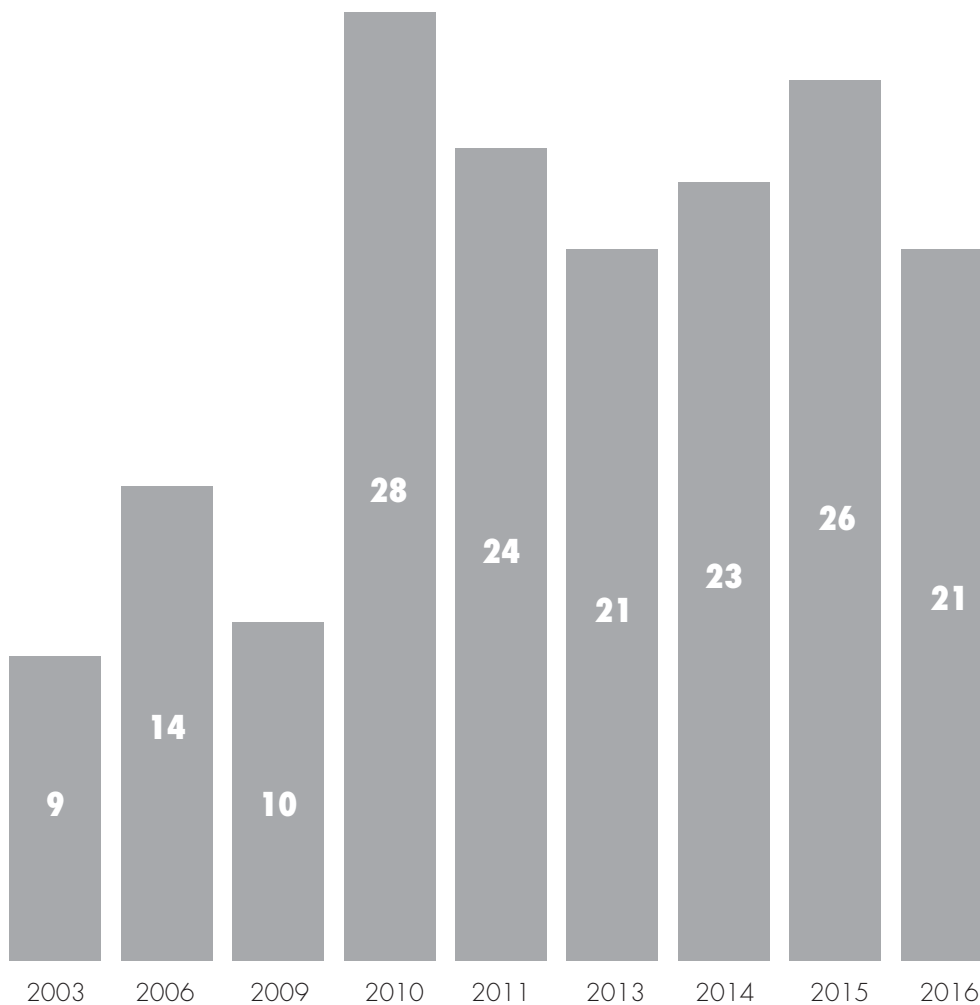
„megjósolható”, hogy a kognitív antiszemitizmusra vonatkozó egyes kérdésekre hogyan válaszolnak az interjúalanyok. Így például a nem antiszemita között is akad 8 százalékos válaszadó, aki rejtett zsidó együttműködés létezésében hisz; és az erősen antiszemita között is „csak” 6 százalékos ért egyet az utolsó, antijudaista állítással. Alapvetően azonban a nyolc állítás nagyon hasonló mintázatot mutat az antiszemitizmus alapján képzett csoportokban.

AZ AFFEKTÍV ANTISZEMITIZMUS

Ebben a dimenzióban a zsidósághoz fűződő érzelmi viszonyt térképezzük fel, három

kérdést használva. Elsőként arra kértük a megkérdezetteket, mondják meg, inkább rokonszenvesek, vagy inkább ellenszenvesek számukra a zsidók.

2. ábra. A zsidók érzelmi elutasítása (százalékos arányok)

13

Az ábra leginkább szembeötlő tanulsága, hogy 2009 és 2010 között igen jelentős ugrás tartósnak bizonyult közhangulat-változás

következett be: a korábbi 10 százalékos körüli érték azóta jóval 20 százalékos felett van. Jóllehet választási éveken mindig magasabb az érték egy hajszálnnyival, a 2010-es ugrást ezzel nem lehet megmagyarázni. Életszerűnek tűnik a feltételezés, hogy az ugráshoz hozzájárul a Jobbik berobbanása, mainstreammé válása is, mert az legitimebbé tehetette a zsidókkal szembeni ellenszenvet a közbeszéd-

ben. 2010 óta 21-26 százalék között ingadozik az érzelmi elutasítás, de az utóbbi évben jelentősen csökkent.

A második kérdés ehhez nagyon hasonló, csak itt nem két opció közül kellett választani, hanem egy 9-es skálán kellett a válaszadóknak kifejezniük a zsidókkal és más etnikumokkal kapcsolatos érzéseiket. A 3. táblázatban átlagpontszámokat közlünk, a 9-es jelenti a maximális rokonszenvet, az 1-es pedig a teljes ellenszenvet.

3. táblázat. A zsidók és más etnikumok rokonszenzindexe 9 fokú skálán (2006-2016)

	arabok	cigányok	néger	románok	kínaiak	svábok	zsidók	migránsok
2006	3,87	3,33	4,55	4,70	3,77	5,38	5,02	-
2007	3,66	3,03	4,24	4,00	3,80	5,48	5,00	-
2009	4,37	3,39	4,72	4,11	4,09	5,75	5,24	-
2010	4,04	3,64	4,26	4,23	4,01	4,86	4,47	-
2011	3,93	3,63	4,48	4,44	4,11	5,14	4,61	-
2013	4,06	3,69	4,20	4,26	4,12	4,96	4,53	-
2014	4,09	3,64	4,28	4,45	4,33	5,30	4,73	-
2015	3,32	3,29	3,96	4,41	4,44	5,79	5,09	2,84
2016	3,48	3,5	4,12	4,69	4,48	5,87	5,32	2,75
korrelációs együttható* a zsidók iránti rokonszenzindexrel	0,281**	0,225**	0,442**	0,519**	0,470**	0,583**	-	0,246**

*A korrelációs együttható egy olyan statisztikai mutató, amely két változó közötti kapcsolatot szorosságát fejezi ki. Egyes értéket vesz fel, ha az egyik változót teljes mértékben meghatározza a másik változó, nullás értéket, ha azok teljesen függetlenek egymástól. Tehát például a zsidók és a svábok megítélése közötti 0,583-as korrelációs együttható azt jelenti, hogy igen erős a kapcsolat a két szimpátiaskála között: jórészt ugyanazok a válaszadók tartják rokonszenvesnek (és ellenszenvesnek is) a két etnikumot. A többi kapcsolat valamivel gyengébb, ám még mindig szignifikáns (95 százalékos szinten, ezt jelzi a két csillag).

Először is azt látni a táblázatból, hogy melyik etnikum mennyire népszerű: mindig is a cigányok váltották ki a legerősebb elutasítást a társadalomból, 2015-ben azonban megjelent egy náluk is kevésbé elfogadott csoport: a migránsok. A rendkívüli mértékben eluralkodó migránsellenes véleményklímát jelzi az is, hogy azoknak az etnikumoknak – araboknak és négernek – a pontszáma is jelentősen csökkent 2014-hez képest, amelyeket a migránsokkal azonosíthat az átlagember: a két kisebbség megítélése mélypontra volt 2015-ben, azóta minimálisan emelkedett az értékük. A többi etnikum megítélése már kedvezőbb, a zsidók a svábok mögött a második leginkább elfogadott csoportnak számítanak. Ugyanakkor olyan olvasata is van az adatoknak, hogy a társadalomban általában véve erős az idegenellenesség: ötös átlagpont feletti értéket csak kevesen adtak bármelyik etnikumnak.

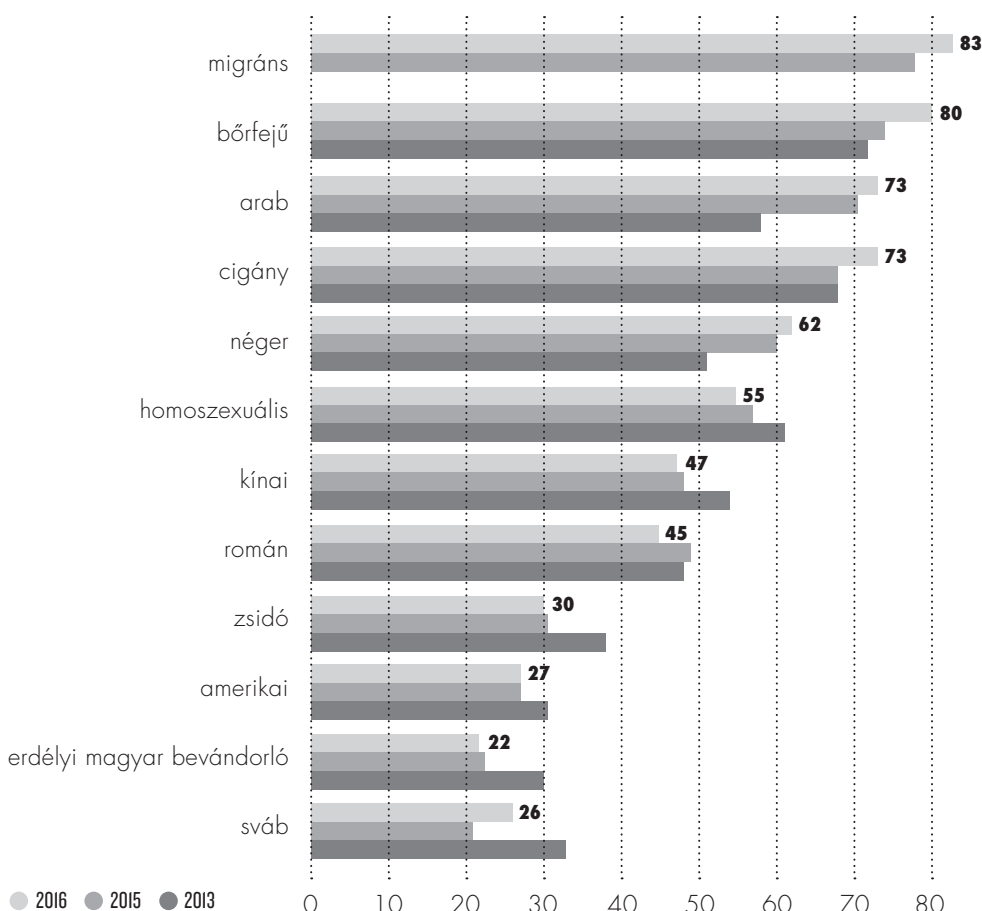
Ami az időbeli változásokat illeti, ebben a tekintetben is 2009 és 2010 között volt a legmarkánsabb elmozdulás a legtöbb csoport

esetében. A zsidóság átlagértéke csúcsra van, ám ugyanez elmondható szinte az összes olyan kisebbségről, amelyet nem azonosítanak a migránsokkal. Valószínű tehát, hogy az utóbbi években tapasztalt enyhén növekvő szimpátia inkább általános viszonyulás jele, mintsem a zsidóság kitüntetett megítélése.

A 3. táblázat utolsó oszlopa is arra világít rá, hogy a zsidósághoz való érzelmi viszony nagy valószínűséggel együtt jár minden más csoport iránti ellenszenzettel vagy szimpátiával: különösen erős a korreláció egyfelől a zsidók, másfelől a románok, svábok, kínaiak és négerek között, de még a többi etnikum esetében is szignifikáns az összefüggés. Ez azt jelenti, hogy nagyrészt ugyanazok a válaszadók tartották ellenszenvesnek a zsidókat, mint a svábokat és a többi etnikumot (lásd a lábjegyzetet a 3. táblázat alatt). Az antiszemizmus tehát rendszerint kéz a kézben jár az általános idegenellenességgel.

A harmadik kérdésben is a zsidóktól és más etnikai, illetve életmódkisebbségektől való idegenkedést, távolságtartást mértük.

3. ábra. Társadalmi távolság különféle csoportoktól. "Nem járulna hozzá ahhoz, hogy a szomszédságába költözzön egy..." (2013-2016, százalék)

Ismét kikristályosodott, hogy a „mátság” széles körben nem elfogadott Magyarországon: még a viszonylag legszimpatikusabbnak ítélt csoportoktól is elzárkózna a társadalom egyharmada-egyötöde, a melegektől viszont már a többség, a migránsoktól pedig nagy többség idegenkedik. A zsidók relatív pozíciója viszont ebben az összevetésben is viszonylag kedvezőnek számít a többi csoporthoz képest. A 3. táblázathoz hasonlóan ebben az esetben is azt valószínűsítjük, hogy a zsidók pontszámának javulása mögött más jelenség húzódhat meg, hiszen a svábok, kínaiak, erdélyiek, amerikaiak értékei is hasonló módon változtak. A két legutóbbi adatsor (3. táblázat és 3. ábra) rámutat arra, hogy a migránsok megjelenése a kérdőívben alighanem erős hatással volt a többi csoport pontszámaira is. A kérdőíves kutatásban a kontextus mindig befolyásolja a válaszo-

kat: pusztán azért, mert egy élesen elutasított csoport került a kérdőívre – és további kettőt, az arabokat és a négereket is sokan velük azonosították –, a többi etnikum felértékelődött. A szintén nagyon elutasított cigányok és bőrfejűek kivételével minden csoport, így a zsidóság is, kedvezőbb fogadtatásban részesült 2016-ban, mint korábban – valószínűleg azért, mert a válaszadók a migránsokhoz képest is értékelték őket.

Ez a szomszédságra vonatkozó kérdés viszont megerősíti azt a következtetést, hogy az antiszemitizmus gyakran egy tágabb idegenellenesség megnyilvánulása: azok a válaszadók, akik nem szívesen laktának a szóban forgó etnikumok, kisebbségek szomszédságában, azok a zsidósággal kapcsolatban is sokkal elutasítóbbak voltak (4. táblázat). A táblázat ezt illusztrálja: azt tehát, hogy mennyire szorosan jár együtt a zsidók és más

csoportok iránti szimpátia vagy antipátia. Tehát például azoknak, akik a svábokat elfogadják szomszédnak, 86 százaléka a zsidókat

is (első oszlop), akik pedig elutasítják a svábokat, azok közül a zsidókat is csak minden negyedik fogadja el (második oszlop).

4. táblázat. Azok aránya, akik hozzájárulnának ahhoz, hogy zsidó legyen a szomszédjuk... (2016, százalék)

	azok körében, akik hozzájárulnának ahhoz, hogy a szomszédjuk egy ... legyen	azok körében, akik NEM járulnának hozzá, hogy a szomszédjuk egy ... legyen
néger	92	55
migráns	92	64
arab	95	60
homoszexuális	87	56
román	91	43
cigány	90	62
kínai	88	49
sváb	86	25
amerikai	85	30
bőrfejű	82	67

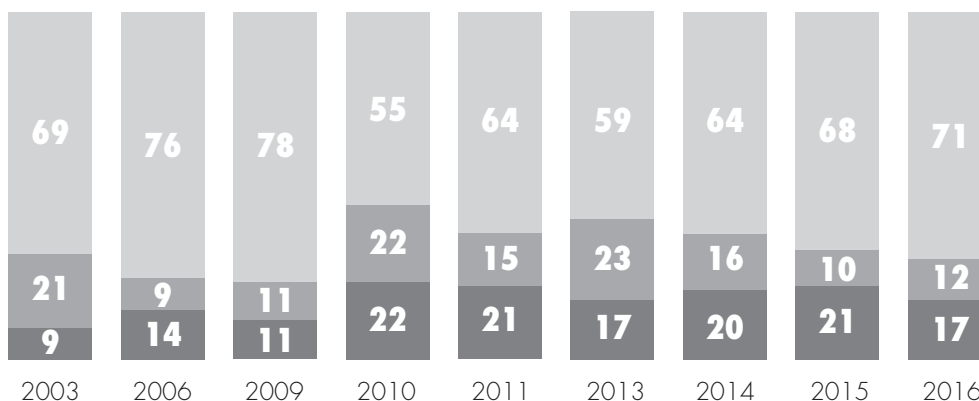
16

Érdekes, hogy az általános xenofóbia mindenkire kiterjed, aki „más”: intuitíve azt gondolhatnánk például, hogy a zsidók és a bőrfejűek elutasítása teljesen különböző emberekre jellemző, ám éppen ellenkezőleg: aki a bőrfejűektől elzárkózik, az a zsidóktól is nagyobb valószínűséggel idegenkedik. A magyar lakosság jelentős része számára tehát a „zsidó” pusztán a másság egyik letéteményese, és ilyen minőségében érez antipátiát iránta éppúgy, ahogy mindenki iránt, aki a „mátságot” testesíti meg.

Az eddigi három adatsorból a kutatási hagyományokat követve a 2. ábra és a 3.

táblázat adatait összegezve alkotunk képet arról, hogy mekkora az antiszemita érzületet táplálók aránya a magyar népességben. A 4. ábrán is látható, hogy az affektív antiszemitizmus 2010-ben erősödött meg, azóta valamelyest enyhült, 2013 óta évről évre növekszik a nem antiszemita aránya. (Az utóbbi két évben tapasztalható javulásban közrejátszhat a migránsokra is vonatkozó kérdés kontextushatása.) Összességében úgy tűnik, hogy az érzelmi zsidóellenesség tíz válaszadóból háromra, azon belül az erős affektív antiszemitizmus pedig kevesebb, mint kétfőre jellemző.

4. ábra. Az érzelmi antiszemita arányának alakulása 2003-2016 (százalék) ● erősen antiszemita ● mérsékelt antiszemita ● nem antiszemita

Azt is megvizsgáltuk, hogy az érzelmi dimenzió három kérdésére (2. és 3. ábra, 3. táblázat) adott válaszok mennyire konzisztensek: azt tekintettük következetesnek, aki mindhárom kérdésre ugyanabban az irányban válaszolt⁷ (akár zsidóellenes, akár nem). Ennek alapján a válaszadók 63 százalékának gondolkodása bizonyult konzisztensnek, 27 százaléké viszont nem: az utóbbiak az egyik kérdésre antiszemita, a másikra viszont nem antiszemita választ adtak (a maradék 10 százalék „nem tudom” választ adott). Ez indokoltá teszi a kérdések összevonását egy dimenzióba, ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a válaszadók jó része idegenül, bizonytalanul fogadta a kérdéseket, nem volt kialakult és megingathatatlan álláspontja, tehát valószínűleg korábban nem is gondolkozott ezeken a témákon.

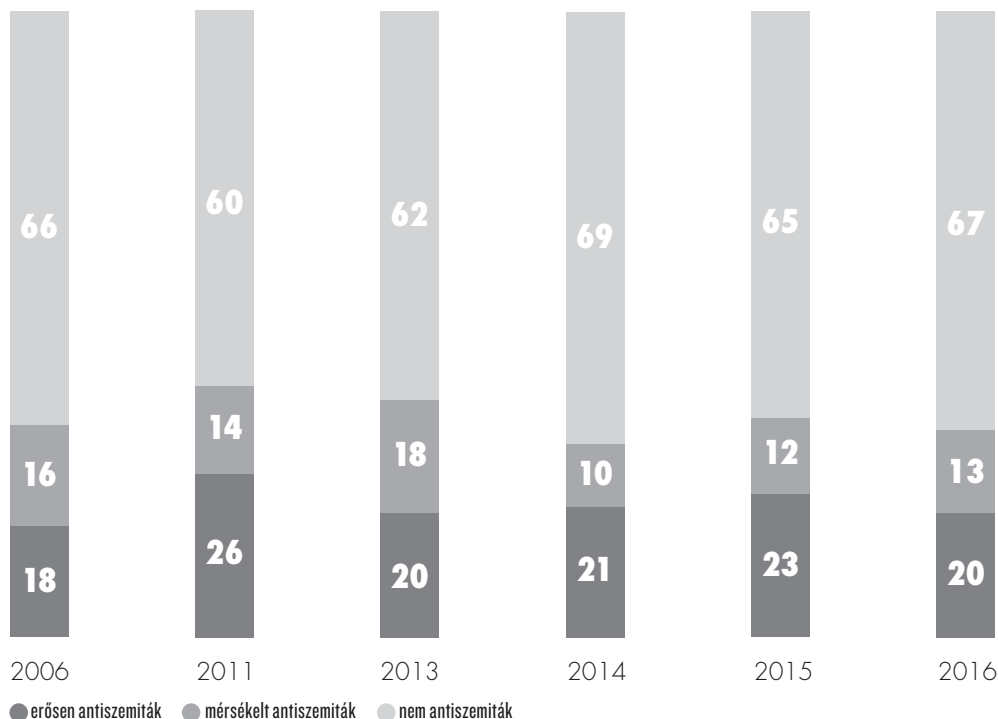
AZ ANTISZEMITÁK ARÁNYA A KÉT DIMENZIÓ ÖSSZEGZÉSE ALAPJÁN

Az antiszemita gondolkodású és az antiszemita érzelmű csoportok – bár nyilvánvalóan

nagyban átfedik egymást – nem azonosak, tagjaik nem feltétlenül ugyanazok. Az elemzés most következő részében összevonjuk a két dimenziót: azokat tekintjük erősen antiszemitáknak, akik mindkét dimenzióban annak minősültek, vagy legalább az egyikben igen, a másikban pedig mérsékeltnek. Mérsékeltlen antiszemitának azokat tekintjük, akik mindkét dimenzióban a mérsékelttek közé, vagy akik az egyik dimenzióban az erős, a másikban a nem-antiszemita csoportba kerültek.

Ezek alapján is azt láthatjuk, hogy a társadalom mintegy harmadára jellemző valamilyen fokú antiszemitizmus, ötödére pedig az erőteljes zsidóellenes beállítódás. Az időbeli tendencia is hasonló, mint a részkomponensek esetében: 2006-ról 2011-re jelentősen nőtt, onnan 2014-ig lassan némileg csökkent az antiszemitizmus, azóta pedig nem változott számottevő mértékben. A tanulmány hátralévő részében ezt az összevet mutatót fogjuk alkalmazni.

5. ábra. Az antiszemiták aránya a magyar társadalomban, 2006-2016 (százalék)

⁷ Antiszemitának minősült az, akinek inkább ellenszenvesek a zsidók (2. ábra), aki nem különbözne a szomszédságukba (3. ábra), és aki a 9-es skálán 4-es vagy kisebb értékkel jelezte az ellenszenvét (3. táblázat). Ezen kívül következetesnek számított még értelemszerűen ennek az ellenkezője, illetve a 3. táblázat kérdésére a középértéket minden más válasszal összehasonlíthatóan, konzisztensnek tekintettük.

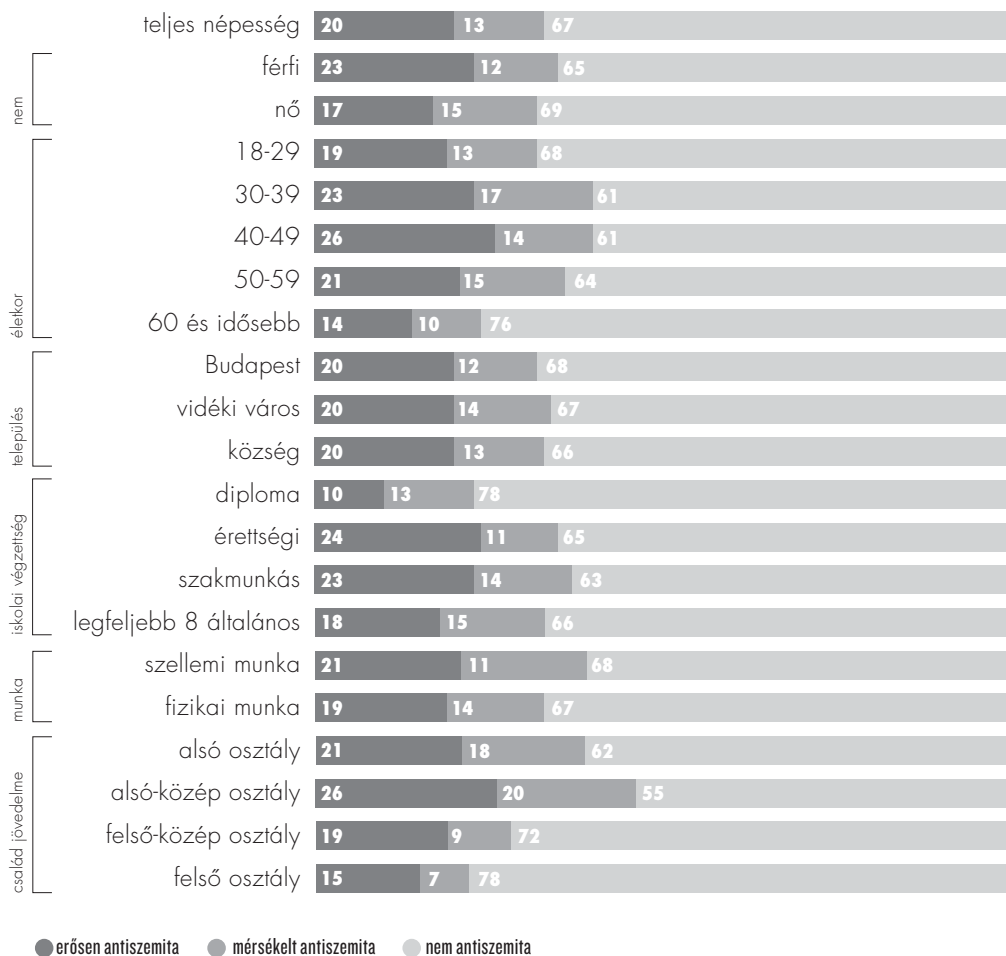
5. KIK AZ ANTISZEMITÁK?

ELŐÍTÉLETESÉG ÉS A DEMOGRÁFIAI, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI STÁTUSZ

Az antiszemitizmus és a társadalmi háttér közötti összefüggést vizsgálva elsőként azt kell megállapítanunk, hogy a kettő között csak igen gyenge kapcsolat van: a zsidóellenesség minden társadalmi csoportra hasonló mértékben jellemző, nem találhatóak nagy eltérések. A korábbi eredményekkel összehangban a férfiak valamivel fogékonyabbak az antiszemitizmusra, mint a nők. Életkor szerinti bontásban az tapasztalható, hogy a középkorúak (30-59) valamivel nagyobb mér-

tékben bizonyultak zsidóellenesnek, mint a legfiatalabbak (18-29) és a legidősebbek (60 felettiek) – 2015-ben is ehhez hasonló mintázatot láthattunk. A településtípus szerinti eloszlás viszont némileg megváltozott: tavaly még a kistelepüléseken élők némileg nagyobb eséllyel mutatták jelét az antiszemitizmusnak, 2016-ban ez már teljesen kiegyenlítetté vált, eltűntek a különbségek a településtípusok között. Iskolai végzettség szerint vizsgálva az adatokat sem tapasztaltunk nagy differenciát, egyedül a diplomások között volt érdemben alacsonyabb a zsidóellenes válaszadók aránya (2015-höz képest is hajszálnyival

6. ábra. Antiszemitizmus társadalmi csoport-hovatartozás szerint (2016, százalékos arányok)

markánsabb lett ez a különbség). Ugyanakkor új fejlemény, hogy a jövedelmi csoportok szerint is jelentős különbség mutatható ki az antiszemita arányát tekintve: a gazdagok zsidóellenessége csökkent, a szegényeké viszont nőtt egy kicsit. Azt viszont túlzás lenne állítani, hogy az antiszemitizmus a sikertelen, egzisztenciális fenyegetettség alatt élő, a társadalom perifériájára szorult emberekre korlátozódik: a fizikai és szellemi munkások között például ugyanolyan gyakori az antiszemitizmus, és a fenti összefüggések is csak gyenge-közepesnek számítanak.

ANTISZEMITIZMUS ÉS VALLÁSOSSÁG

A kérdéssorban több kérdés is vonatkozott

a vallásra, illetve vallásosságra: megvizsgáltuk, hogy a vallásosság, a templomba járás gyakorisága és a valamelyik felekezethez tartozás összefüggésben áll-e a zsidóellenes előítéletekkel. Ebben a dimenzióban még annyi különbséget sem tapasztaltunk, mint a demográfiai tulajdonságok mentén: az antiszemitizmus erőssége nem azon múlik, hogy valaki milyen vallású és mennyire vallásos. Talán egyedül a nem vallásosak között található egy kicsivel kevesebb antiszemita válaszadót, ám a többi csoport értékei között már statisztikai értelemben nem számottevőek a különbségek. Még a vallási eredetű antiszemitizmus – antijudaizmus – sincs szignifikáns összefüggésben a vallásossággal.

7. ábra. Antiszemitizmus vallásosság szerint (2016, százalékos arányok)

ANTISZEMITIZMUS ÉS TÁRSADALMI ATTITŰDÖK

A társadalmi csoport-hovatartozás mellett a politikai nézetek, attitűdök szerepét is szemügyre vettük: a kérdőíves válaszok alapján elsőként azt vizsgáltuk, hogy különféle társadalmi-politikai kérdésekkel való egyetértés növeli-e a zsidóellenesség kialakulásának valószínűségét. Az eredmények megerősítették azt a korábbi kutatási tapasztalatot, hogy az antiszemita előítélet szoros összefüggésben áll a zsidósághoz közvetlenül nem kapcsolódó világnézeti attitűdökkel, mint az euroszkepticizmus, a másság elutasítása (xenofóbia), a konzervatív-rend-

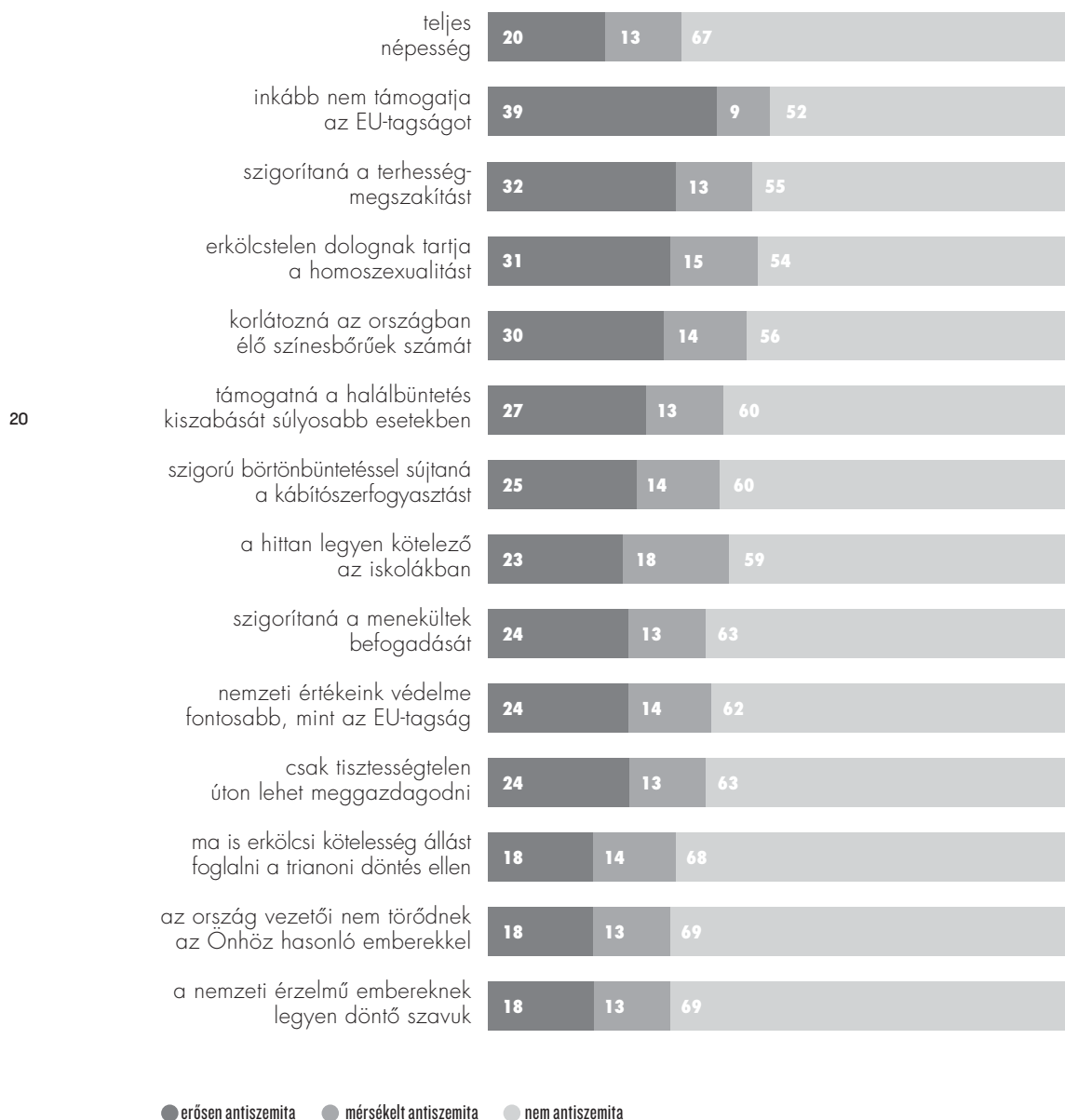
párti világszemlélet, bizonyos erkölcsi és társadalmi normákba, szabályokba vetett bizalom. Leginkább a homoszexualitás és a terhességmegszakítás elítélése, illetve az EU-tagság elutasítása és a színesbőrűek számának korlátozása bizonyult meghatározónak, de a rendpártisággal is érdemi az összefüggés: a halálbüntetés-pártiak és azok, akik a kábítószereseket börtönbüntetéssel sújtják, másoknál jóval fogékonyabbak a zsidóellenességre. Ugyanakkor nem mutattak szignifikáns korrelációt az antiszemitizmussal a pesszimista társadalomképet tükröző állítások („ebben az országban csak tisztességtelen úton lehet meggazdagodni” és „az ország vezetői nem igazán törődnek

az Önhöz hasonló emberek sorsával”). Ez utóbbi némileg meglepő, hiszen sok kutatás szerint a cserbenhagyottság érzése a zsidóellenesség melegágya lehet.

A 2015-ös eredményekhez képest a legjelentősebb változás, hogy a nacionalizmus⁸ hívei körében gyengült az antiszemitizmus,

sőt még a homoszexualitás és az abortuszellenesség kérdésében is valamivel enyhébb az összefüggés a zsidóellenességgel, mint 2015-ben. *Ugyanakkor változatlanul igaz, hogy a társadalompolitikai attitűdök a demográfiai tulajdonságoknál lényegesen jobban vetítik előre a válaszadók valószínű antiszemitizmusát.*

8. ábra. Antiszemitizmus és társadalompolitikai attitűdök (2016, százalék)

8 „Nemzeti érzelmű emberek legyen döntő szavuk”; „Ma is erkölcsi kötelesség állást foglalni a trianoni döntés ellen”; „Nemzeti értékeink védelme fontosabb, mint az EU-tagság”

ANTISZEMITIZMUS ÉS POLITIKAI PREFERENCIÁK

A most következő részben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a politikai önbesorolás, a választási részvételi hajlandóság és a pártválasztás összefüggésben van-e az antiszemitizmussal. Válaszadóinknak először három kérdés alapján kellett magukat egy hétfokú skálán elhelyezniük: bal-jobb, konzervatív-liberális és mérsékelt-radikális dimenziókban.

Az antiszemiták a teljes népességhez viszonyítva átlagosan közelebb esnek a jobboldali és a radikális pólushoz, a konzervatívhoz viszont csak minimálisan, ugyanakkor

az átlagpontok alapján az is teljesen egyértelműen kirajzolódik, hogy baloldaliak, liberálisok és mérsékelték között is jócskán akad antiszemita kijelentésekkel egyetértő válaszadó. A 4-es középértéktől leginkább a jobboldali pólus felé térnek el a zsidóellenes interjúalanyok, ám a baloldali pártok népszerűtlensége miatt az egész társadalom jobbratulódott. A konzervatív-liberális tengelyen nem voltak jelentős különbségek. Az viszont figyelemre méltó, hogy az erősen antiszemiták átlagosan szinte pontosan közepre helyezik el magukat a mérsékelt-radikális skálán: 2015-höz képest lényegesen enyhébb lett az összefüggés a radikalizmus és antiszemitizmus között.

5. táblázat Politikai önbesorolás és antiszemitizmus, 2016 (átlagok 1-7-ig terjedő skálán)

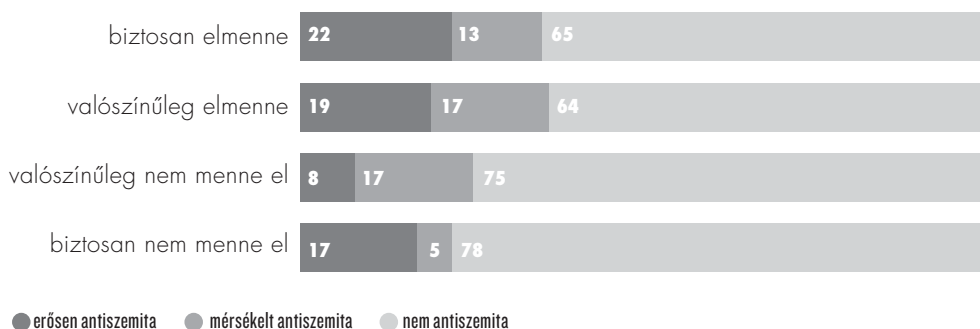
	erősen antiszemita	mérsékelt antiszemita	nem antiszemita	teljes népesség népesség 2016	teljes népesség népesség 2015
baloldali (1) – jobboldali (7)	5,45	4,55	4,23	4,50	4,65
konzervatív (1) – liberális (7)	3,37	3,64	3,57	3,54	3,65
mérsékelt (1) – radikális (7)	3,98	3,52	3,18	3,38	3,38

21

A politikai érdeklődés és az azzal nagyon szorosan összefüggő részvételi hajlandóság gyenge kapcsolatban áll az antiszemitizmussal: az aktivitás növekedésével enyhén nő a zsidóellenes válasz valószínűsége (9. ábra).

Azt a kijelentést azért megkockáztathatjuk, hogy az antiszemita választók némileg hangosabbak lehetnek, más szóval hajlamosabbak a nyilvános állásfoglalásra, így módon a közvélemény az ő arányukat túlbecsülheti.

9. ábra. Antiszemitizmus és választási részvételi hajlandóság (2016, százalékos arányok)

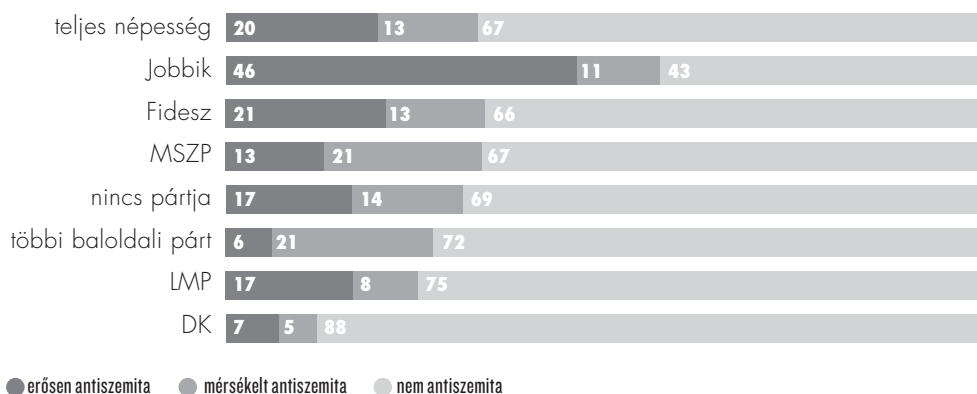

A pártpreferencia a legtöbb eddig bemutatott tényezőnél szorosabb statisztikai kapcsolatban van a zsidóellenességgel (10. ábra). A Jobbik szavazóinak 46 százaléka az erősen zsidóellenes, további 11 százaléka pedig a mérsékelt antiszemita csoportba került: az elemzésbe bevont összes változó közül ez bizonyult a legmagasabb aránynak. Ugyanakkor a Jobbik szavazótáborában 2014-ben még abszolút többségben voltak az erősen antiszemita szavazók, az arányuk tehát némileg visszaszorult 2015-re, ám 2016-ban nem volt érzékelhető további csökkenés. Ebben a tekintetben tehát csak igen korlátozottan lehet felfedezni a Jobbik néppárti, mérséklődési stratégiájának hatását (az adatfelvétel 2016 novemberében volt, azaz még a hanuka alkalmából küldött üzenetváltások előtt). A kormánypárti közönség zsidókhöz való viszonya átlagosnak számít, a baloldali pár-

tok – különösen a kispártok (Munkáspárt, MOMA, Együtt, PM, Liberálisok) és a DK hívei között viszont az átlagosnál jóval ritkább az antiszemitizmus. Ugyanakkor némi különbség azért köztük is van: ahogy azt a Medián a migrációval kapcsolatos nézetekben is kimutatta⁹, a szocialista szavazók (a bizonytalanokkal és az LMP-sekkel együtt) ebben a kérdésben is középen helyezkednek el a jobboldali pártok és a többi baloldali párt között, sőt, az MSZP értékei 2015-höz képest valamelyest romlottak. (Noha ezekben az esetekben a kis elemszám miatt nagy a statisztikai bizonytalanság.)

Azt a tévhitet mindenesetre ezek az adatok is cáfolják, hogy az antiszemitizmus kizárólag valamelyik párt, vagy politikai oldal jellemzője lenne: a szocialista és fideszes válaszadók harmada is az antiszemita csoportba került, míg a jobbikosok közül tízből négy nem.

10. ábra. Antiszemitizmus pártpreferencia szerinti bontásban (2016, százalékos arányok)

⁹ <http://median.hu/object.c38fa2c9-5bc2-40c9-ae38-bab515a51172.ny>

6. A HOLOKAUSZT ÉS A MÚLT EMLÉKEZETE

Mind a hazai zsidóellenességben, mind a hazai zsidóság sérelmei között előkelő helyen szerepel a második világháborús vézorkorszak emlékezete: sok konfliktus ered az eltérő értelmezésből. A kérdőív ezért ismét lehetővé téve az időbeli összehasonlítást egy olyan kérdéssorozatot is tartalmazott, amellyel a magyar lakosságnak a holokausztról, a második világháborús zsidóüldözésekért való felelősségről és a történelmi múlttal való szembenézés szükségességéről vallott nézeteit vizsgáltuk.

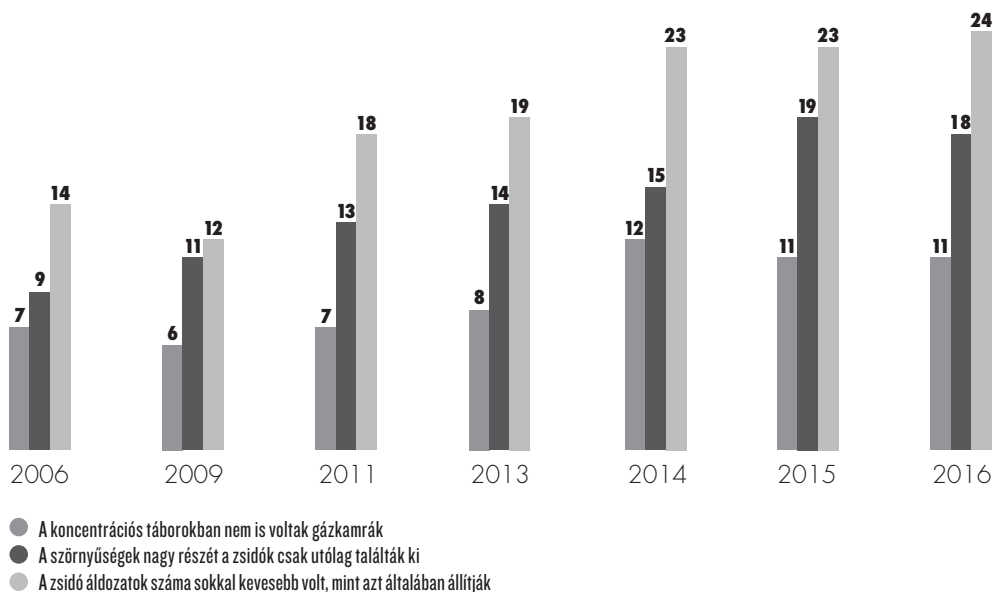
6. táblázat. Vélemények a holokausztról és a múlttal való szembenézésről, 2006-2016 (százalék, dőlt betűvel a zsidósággal szemben pozitív állítások)

	inkább egyetért						
	2006	2009	2011	2013	2014	2015	2016
1. A háború alatt a nem zsidó magyarok is szenvedtek annyit, mint a zsidók	56	66	65	65	60	64	70
2. A koncentrációs táborokban nem is voltak gázkamrák	7	6	7	8	12	11	11
3. A zsidó áldozatok száma sokkal kevesebb volt, mint azt általában állítják	14	12	18	19	23	23	24
4. Többet kellene tanítani az iskolákban a zsidóüldözésekről, hogy ilyesmi többé ne fordulhasson elő	45	54	46	50	42	46	52
5. A szörnyűségek nagy részét a zsidók csak utólag találták ki.	9	11	13	14	15	19	18
6. Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről	48	40	58	53	54	50	52

Igencsak megoszlanak a vélemények arról, hogy mennyit kellene beszélni és tanítani a zsidóüldözésekről: a „többet” (4. állítás) és a „kevesebbet” (6. állítás) is nagyjából a társadalom fele-fele támogatja. Noha a választóközönség nagy többsége elhatárolódik a holokauszt tagadását vagy relativizálását kifejező gondolatától, a válaszadók nem elhanyagolható része fogékony rá: a teljes tagadásra 11 (2. állítás), a részlegesre és a relativizálásra 18-24 százalék (3. és 5. állítás). Ráadásul ez a hányad egyre nagyobb lett az utóbbi években (11. ábra). Ahogy a kognitív antiszemitizmusnál is megjegyeztük, itt is

lehetségesnek tartjuk, hogy szintiszta holokauszttagadás helyett vagy mellett az adatok mögött meghúzódik egy általános paranoia, összeesküvés-elméletek iránti növekvő fogékonyosság („igazság utáni politika”). Ami az időbeli változásokat illeti, ebben az esetben is 2011 jelenti a negatív trendfordulót, a holokauszttagadó- és relativizáló állítások esetében pedig 2014 is. Az utóbbi két évben nem volt észlelhető markáns változás, kivéve az első és negyedik állításnál, amelyek elfogadottsága nőtt. Ez utóbbi a zsidóság megítélése szempontjából kedvező tendenciát mutat.

II. ábra. Holokauszttagadó és -relativizáló állításokkal egyetértők aránya, 2006-2016 (százalék)

Némileg meglepő képet kapunk, ha a holokauszttal kapcsolatos válaszok mintázatát az antiszemitizmus szerinti kategóriákkal összefüggésben vesszük szemügyre (7. táblázat). Azt várhatnánk, hogy a zsidóság szempontjából pozitív állításokat egyöntetűen támogatják a nem antiszemiták, míg a negatívak mögé az erősen antiszemiták sorakoznak fel egy emberként. Az adatok azonban mindkét hipotézist legalábbis árnyalják. Természetesen az antiszemita, különösen az erősen zsidóellenes csoport jóval kevésbé bizonyult empatikusnak a zsidóság iránt, mint a nem antiszemiták. Ugyanakkor a holokauszttagadó és -relativizáló állítások a nem antiszemitának minősített válaszadók

tizedének-ötödének a véleményével is találkoznak, de talán ennél is meglepőbb, hogy az erősen zsidóellenes kategóriába sorolt interjúalanyok több mint egyharmada szerint többet kellene beszélni és tanítani a zsidóüldözésekről – sőt, egyötödük szerint többet kellene a témáról beszélni és még a zsidók szenvedését is jelentősebbnek érzékelik, mint a magyarokét. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy valószínűleg sokan nem alakítottak ki világos viszonyt a kérdésekben megbúvó dilemmákhoz, sőt, néhányan talán nem is igazán értették azokat. Mindenesetre annyi tanulság egyértelműnek látszik, hogy a múlttal való szembenézés dilemmáinak megítélése csak részben függ

össze az antiszemitizmussal. Ahogyan azt a 2013-as jelentésben Kovács András megfogalmazta, „nem helyes közvetlen összefüggést feltételezni zsidóellenesség és a múlttal való szembenézéstől való vonakodás között: az előbbi nem feltétlenül oka az utóbbinak, és az utóbbi nem feltétlenül a zsidóellenesség legitimálására való törekvésből fakad”.

7. táblázat. Vélemények a holokausztról és az antiszemitizmus, 2016
(egyetértők százalékos aránya, dőlt betűvel a zsidósággal szembeni pozitív állítások)

	erősen antiszemiták	mérsékelten antiszemiták	nem antiszemiták
1. A háború alatt a nem zsidó magyarok is szenvedtek annyit, mint a zsidók	81	72	62
2. A koncentrációs táborokban nem is voltak gázkamrák	34	17	10
3. A zsidó áldozatok száma sokkal kevesebb volt, mint azt általában állítják	57	38	19
4. Többet kellene tanítani az iskolákban a zsidóüldözésekről, hogy ilyesmi többé ne fordulhasson elő	37	46	55
5. A szörnyűségek nagy részét a zsidók csak utólag találták ki.	46	31	15
6. Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről	80	73	40

7. IZRAEL ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS

Magától értetődő módon az Izraellel kapcsolatos érzelmeknek, véleményeknek is jelentős szerepük van a zsidóság megítélésében. Noha Izrael politikájának a bírálataból nem feltétlenül következik a hazai zsidósággal szembeni ellenszenv (és viszont), ugyanakkor mégis mindenki számára ismerős jelenség, amikor a zsidóellenes előítéletek a zsidó állam kritikájának köntösében jelennek meg. A magyar közbeszédbe már jóval a Jobbik megjelenése előtt bekerült toposzok indokolttá tették, hogy a kérdőívben néhány kérdés erejéig kitérjünk a témára, és azt is, hogy külön feltüntessük a szélsőjobboldali párt híveinek válaszát (8. és 9. táblázat). Az

Izraelhez viszonyulást úgy lehet a legjobban felmérni, ha úgynevezett nyitott, tehát előre megadott válaszlehetőségek nélküli kérdéssel teszteljük, hogy a válaszadók maguktól mire asszociálnak Izrael nevének hallatán. Így nem egy meglévő véleményre csatlakoznak rá, hanem azt említik, ami saját maguktól eszükbe jut, tehát amit valószínűleg maguktól is fontosnak éreznek. Ahány válaszadó, annyiféle válasz született, a 8. táblázatban kategóriákba rendezve mutatjuk be ezeket: az egy kaptafára menő válaszokat egy csoportba rendeztük. A válaszadók 28 százaléka semmit nem említett, a táblázat csak a válaszhiány nélküli adatokat tartalmazza.

8. táblázat. „Mi jut eszébe, ha azt hallja: Izrael?” (2016-os adatok, nyitott kérdés, említések százalékos aránya)

Említések jellege, csoportosítása, és a kategórián belüli leggyakoribb említések	nem antiszemiták	mérsékelt antiszemiták	erősen antiszemiták	Jobbik szavazói	teljes minta 2016	teljes minta 2015
Leíró, semleges: zsidók országa, ország, állam, vallás, Közel-Kelet, arabok, nyelv	63	53	38	50	57	47
Negatív, de nem derül ki, hogy az arabokat vagy a zsidókat hibáztatja: háború, terrorizmus, robbantások, félelem, feszültség	24	42	39	32	31	34
Nevezetességek, inkább pozitív: Jézus, Jeruzsálem, Siratófal, Názáret, Biblia, zsinagóga, szép ország	6	4	6	4	5	11
Izraelre negatív: Fanatikus, agresszív, gyilkos, gonosz, jogtalan, undor, zsarnok	6	1	15	14	6	4
Pénz, gazdagság, hatalom, befolyás	1	0	2	0	1	3
Második világháború, holokauszt	0	0	0	0	0	1
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az említések többsége, 57 százaléka semleges, leíró jellegű volt, ezekből semmilyen érzelmi viszonyulásra nem lehet következtetni („zsidók országa”, „állam”, „vallás” és hasonló válaszok). 34 százalék a közel-keleti háborúra, terrorizmusra és merényletekre gondolt, ám ezekből az asszociációkból nem derült ki, hogy a zsidókat vagy az arabokat hibáztatják-e a kialakult helyzetért. Nagyjából minden huszadik válaszadó valamilyen nevezetességet említett, ez értelemszerűen inkább pozitívnak, mintsem negatívnak számít. Mindössze 6 százaléknál olyan interjúalany volt, aki Izraelre nézve kifejezetten elítélő megjegyzéssel válaszolt, (igaz, az utolsó előtti kategória - „pénz”, „gazdagság”, „befolyás” - egy százaléknál válaszadójából is talán inkább az irigység, mintsem az elismerés beszélt). Ha az antiszemitizmus szerinti összefüggést vizsgáljuk, akkor meglepően kis különbségeket látunk, csupán a kifejezetten elítélő-megvető említések gyakoribbak szisztematikusan az antiszemita és a jobbikos válaszadók között, de például utóbbiak más kategóriában nem is térnek el markánsan a teljes mintától. Figyelem-

re méltó eredménynek tekinthető, hogy a nevezetességek és bibliai utalások, illetve a terrorizmus és a háború említése is épp annyira volt jellemző a jobbikos csoportra, mint másokra, sőt még az erősen zsidóellenesek sem különböznek sokban. *Ez arra enged következtetni, hogy a módszerünk alapján antiszemitának minősített válaszadók jó részének magától nem feltétlenül negatívum az első gondolata Izrael – és, ahogy később látni fogjuk, a zsidóság – kapcsán, ám ha eszközbe juttatunk antiszemita vagy Izrael-ellenes szempontokat, akkor másoknál hajlamosabbak egyetérteni. Az antiszemitizmus és az Izrael-ellenesség tehát sokszor inkább fogékonyságot, mint szilárd lelkiállapotot jelent.*

Ami az időbeli változást illeti (két utolsó oszlop), a leíró válaszok lettek gyakoribbak, a második és a harmadik kategória rovására. A kifejezetten zsidóellenes asszociációk mennyisége nem változott érdemben 2015 és 2016 között.

A felvázolt asszociációs térképet egészítik ki az Izraellel kapcsolatos gyakran előforduló toposzokra adott válaszadói reakciók, egyetértések vagy elutasítások.

9. táblázat. Vélemények Izraelről és az antiszemitizmus, 2016

(Az egyetértők aránya, százalék; 5 – teljes mértékben egyetért, 1 – egyáltalán nem ért egyet; egyetért = 5 és 4 összevonva)

	nem antiszemiták	mérsékeltlen antiszemiták	erősen antiszemiták	Jobbik szavazói	teljes minta 2016	teljes minta 2015
Az itt élő zsidók lojálisabbak Izraelhez, mint ehhez az országhoz	18	43	65	34	31	27
A magyarországi zsidók egy magyar-izraeli meccsen inkább Izraelnek szurkolnak, mint Magyarországnak	19	36	62	44	30	29
Izrael jogos önvédelmi harcot folytat az őt ért támadások ellen	33	33	32	20	33	25
Izrael politikai rendszere demokratikusabb, mint az őt támadó arab országoké	32	22	25	16	29	27
Az egyre durvább iszlám terrormerényleteket látva sokkal megértőbb vagyok Izrael iránt, mint korábban	33	34	32	19	33	23
Izrael agresszor, népiirtást hajít végre a palesztinok ellen	22	35	51	33	29	28

Az első két kérdés gyakorlatilag ugyanazt jelenti, csak máshogy megfogalmazva – mégis, minden ötödik válaszadó ellentétesen válaszolt rájuk, további 29 százalék pedig legalább az egyik kérdésre „nem tudom”-mal felelt. Mindössze 38 százalék válaszolt teljesen következetesen¹⁰. Ez is jelzi, hogy a megkérdezettek jó része járatlannak, bizonytalanoknak tűnt ebben a kérdéskörben, sokaknak nincs kiforrott álláspontja (az Izraellel kapcsolatos többi állításban is 15-20 százalék volt a „nem tudom” válaszok aránya).

Összességében a népesség mindegyik állítással inkább elutasító. Az első és az utolsó kijelentés volt talán a leginkább világos, legalábbis a válaszok antiszemitizmus szerinti mintázatából ez látszik: elsősorban a zsidóellenes válaszadók vélték úgy, hogy a magyar zsidók inkább Izraelhez hűek, és hogy Izrael agresszor. Az „Izrael politikai rendszere demokratikusabb, mint az őt támadó arab országoké” kijelentéssel való egyetértés viszont teljesen független a zsidósággal kapcsolatos általános beállítottságtól. Valószínűleg sok válaszadó értetlenül állt a felvetés előtt. A Jobbik támogatói valamivel kritikusabbak voltak Izraellel szemben, ám akkora különbségeket az ő esetükben sem

tapasztalhattunk, mint amekkorát a párt álláspontja alapján várhattunk volna¹¹.

Az időbeli változásokat tekintve két állítás esetében látható szignifikáns elmozdulás, és mindkettő azt mutatja, hogy az utóbbi két évben a magyar közvélemény megértőbb lett Izraellel szemben. Izrael önvédelmi harcának jogosságát 2014-ben 22, 2015-ben 25, 2016-ban pedig már 33 százalék ismeri el, a terrormerényletek miatt pedig a tavalyi 23 százalék helyett idén már minden harmadik válaszadó nyilvánított empátiát és megértést Izrael iránt. Kifejezetten ellentmond az intuitív várakozásoknak, hogy még a más kérdések alapján antiszemita bizonyuló válaszadók is ugyanolyan (és nem jelentéktelen) arányban álltak ki a zsidó állam mellett

– ám ha figyelembe vesszük, hogy pontosan ezek a válaszadók voltak a leginkább elutasítóak a migránsokkal és az arabokkal szemben, akkor talán már jobban értelmezhető az összefüggés. Ismét kézenfekvő a következtetés, hogy a zsidóság és Izrael megítélése csak a migránskontextusban javult, ez azonban a migránsokkal azonosított arabok-muszlimok iránti ellenszenvre vezethető vissza, hiszen ez olyan válaszadókra is jellemző, akik egyébként ellenszenvet mutatnak a zsidókkal szemben.

10 A két 5-ös skálás kérdés alapján azt tekintettük teljesen következetes válaszadónak, aki mindkét kérdésre ugyanazt az értéket adta.

11 Vona még 2014-ben is meg akarta szakítani a diplomáciai kapcsolatokat Magyarország és Izrael között. http://mandiner.hu/cikk/20140724_vona_megszakitana_a_kapcsolatot_izraellel

8. ASSZOCIÁCIÓK A ZSIDÓKRÓL

Szintén nyitott kérdéssel teszteltük, hogy az embereknek mi jut eszükbe a „zsidó” szóról. Az előzőekhez hasonlóan kategóriákba rendeztük a hasonló, egylényegű említéseket, és nem tüntettük fel a mintegy 28 százaléknyi válaszhiányt.

10. táblázat „Mire gondolt elsőként, ha ezt a szót hallja, hogy zsidó?”
(2016, nyitott kérdés, a spontán válaszok az antiszemitizmus szerinti csoportokban, a válaszolók százalékában)

	nem antiszemiták	mérsékelt antiszemiták	erősen antiszemiták	Jobbik szavazói	teljes minta 2016	teljes minta 2015
Üldöztetés, holokauszt, Auschwitz, második világháború szenvedés	30	24	25	26	28	23
Semleges említés: vallás, népcsoport, szakások, kultúra, Biblia, nyelv	32	19	9	21	26	26
Pénz, hatalom, gazdagság, kereskedelem, USA, befolyás	17	36	29	19	22	22
Negatív tulajdonságok: hatalomvágy, pénzéhség, kizsákmányolás, fukarság, lustaság, gyűlölet	4	9	25	23	9	13
Pozitív: okosak, toleránsak, dolgozók, emberségesek	7	1	3	3	6	3
Ugyanolyanok, mint mások. Engem nem érdekel, hogy ki a zsidó, ki nem	5	4	1	3	4	3
Palesztin-zsidó konfliktus	3	0	5	1	3	4
Külső jegyek (pajesz, orr, stb.)	2	3	2	2	2	2
Rokon, szomszéd, ismerős	0	0	0	0	0	2
Ételek (kóser stb)	0	4	1	2	0	2
	100	100	100	100	100	100

A táblázat a 2016-ban leggyakrabban említett tulajdonságokkal kezdi az áttekintést, így került első helyre az üldöztetés kategóriája, amely semlegesnek tekinthető. A második kategória is semleges, itt a leíró asszo-

ciációk találhatók: ezek alapján nem lehet megmondani, hogy a válaszadóból milyen érzelmet váltott ki a „zsidó” szó említése. Összességében ez a két csoport a válaszok abszolút többségét képezi 2016-ban. A „pénz”,

„hatalom”, „befolyás” gondolatok már határesetet képeznek: ezek lehetnek semlegesek, sőt, akár elismerő megjegyzések is, ám a 22 százaléknyi csoport többségéről életszerűbb negatív attitűdöt feltételezni: az antiszemitizmusnak a féltékenység és irigység az egyik elsődleges motivációja. A következő kategória viszont már egészen biztosan negatív asszociációt tartalmaz, ebben kifejezetten sértő, lealacsonyító tulajdonságok szerepelnek. Ezekből kevesebb volt 2016-ban, mint egy évvel korábban, a kifejezetten pozitív említések közül viszont kétszer annyi. Szintén pozitívnak lehet felfogni az „ugyanolyanok, mint mások” típusú említést, és az is jó jel, ha valakinek a gasztronómia jutott eszébe a zsidóságról. Néhány válaszadó külső jegyeket sorolt, vagy például a palesztin-zsidó konfliktust hozta szóba, de azt is konkrét állásfoglalás nélkül.

Az Izraelhez kötődő képzetársításokhoz hasonlóan ebben a vonatkozásban is csak gyenge a kapcsolat az antiszemitizmus, a pártválasztás, és az asszociáció jellege, iránya között. A jobbkiosok 8, az erősen antiszemita 5 százaléka a teljes népesség 10 százaléka is valamilyen pozitív gondolatot osztott meg. Közülük is sokan semleges szóra asszociáltak, az „enyhén negatív” pénz-gazdaság-befolyás kategóriába is hasonló arányban kerültek, mint mások (sőt, a Jobbik-szavazók kisebb arányban). Egyedül a kifejezetten negatív említések csoportjában fedezhető fel az antiszemitizmus szerinti mintázat: ám még ide is az erősen antiszemi-

táknak „csak” 2,5, a jobboldali radikális párt híveinek „mindössze” 2,3 százaléka került. Ismét úgy tűnik, hogy kevesebben vannak azok, akik maguktól is kimondottan negatív asszociációt társítanak a zsidósághoz, mint ahányan erősen antiszemitanak bizonyultak az előre megírt állításokkal való egyetértések alapján – ugyanakkor az is tény, hogy a nem antiszemitanak címkézett válaszadói csoportban is akadtak negatív, vagy „félleg negatív” („pénz” stb.) említések, és ez utóbbi kategóriával együtt már majdnem minden harmadik válaszadó esik a negatív mezőbe. Összességében tehát ebben az esetben is érzékelhető a különbség az antiszemitizmusra való „rácsatlakozási” hajlam, és a spontán meglévő zsidóellenesség között.

A kérdőívben a következő kérdés az volt, hogy „vannak-e zsidó ismerősei?”, amire a válaszadók 22 százaléka felelt igennel. Noha elemzésünkben nem tüntettük fel külön, itt azonban hangsúlyoznánk, hogy a zsidó ismerős megléte szignifikánsan csökkenti az antiszemitizmus és az Izrael-ellenesség mindennemű megnyilvánulásának valószínűségét: akinek vannak ismerősei, azoknak 84 százaléka került a nem antiszemita kategóriába, akiknek nincsenek, azoknak csak 62 százaléka. Azoktól, akik igennel feleltek, azt is megkérdeztük, honnan tudják, hogy az ismerősük zsidó. (A táblázatban tehát csak az a 22 százaléknyi válaszadó szerepel, akiknek van zsidó ismerőse, rájuk vonatkozik a 100 százalék. A kis elemszám miatt óvatosan lehet csak következtetéseket levonni.)

II. táblázat. Honnan tudja, hogy ismerősei zsidók? (Nyitott kérdés, említések százalékos aránya, 2016)

	teljes népesség 2016	teljes népesség 2015
Elmondták, nem titkolják	54	45
Külső jelek, vallás, szokásokból látszik	18	19
Ismerősök, családtagok, barátok	11	11
Beszélgetés közben kiderült, közismert, mások mondták	12	23
Név	2	1
Belső tulajdonságai alapján	3	1
Összesen	100	100

A válaszadók többsége azt állítja, hogy nem magától jött rá, hanem elmondták, vagy „kiderült”, „közismert”. Akik mégis saját benyomásuk alapján jutottak erre a következtetésre, azok szinte mind külső jegyekre támaszkodtak. Bár statisztikailag nem szignifikáns az összefüggés, tény, hogy a zsidóellenes kategóriába került válaszadók nagyobb arányban állítják, hogy maguktól jöttek rá, hogy az ismerősük zsidó - például külső vagy belső tulajdonságok, esetleg név alapján. Ez összhangban van azzal a 2014-

es kutatási eredménnyel, amely szerint az antiszemita válaszadók közül többen tartják felismerhetőnek a zsidókat. Végül, az utolsó nyitott kérdés a témában arra vonatkozott, hogy melyek a „jellegzetes” zsidó tulajdonságok. Ebből a kérdésből is kiderült, hogy az antiszemiták látnak nagyobb arányban különbséget zsidó és nem zsidó ember között. A válaszadók 44 százaléka erre nem adott értékelhető választ. Ismét kategóriákba rendeztük az egy kaptafára húzható említéseket.

12. táblázat. Ön szerint milyen jellegzetes zsidó tulajdonságok vannak? (Nyitott kérdés, az említések százalékos aránya, 2016)

	nem antiszemiták	mérsékelt antiszemiták	erősen antiszemiták	Jobbik szavazói	teljes minta 2016	teljes minta 2015
Nincsenek	7	2	1	12	5	18
Semleges: pénz, üzleti érzék, kereskedelem, politikai érzék, takarékosság	37	30	28	18	34	15
Semleges: arcvonások (pajesz, nagy orr, fül stb), öltözet, testalkat	24	28	31	24	26	25
Semleges: vallási szabályok, szokások	15	15	7	17	13	17
Pozitív: összetartó, tanult, okos, segítőkész, tehetséges, kitartó, humoros	12	3	2	9	9	13
Negatív: kapzsi, hataloméhes, elnyom másokat, felsőbbrendű, önző, irigy, nagyképű, lusta, sunyi, agresszív	5	22	31	20	13	12
	100	100	100	100	100	100

A legtöbb válaszadó semleges ismertetőjeleket mondott érdekes módon a 2015-ös felméréssel ellentétben jellemzően inkább belsőket, mint külsőket. A külső említések-ből úgy tűnik, hogy a többség inkább egy vallásos ortodox rabbira, mintsem hétköznapi zsidóra gondolhatott. Ezúttal is nehéz eldönteni, hogy a pénz, üzleti érzék és hasonló állítások mögött pozitív vagy negatív érzelmek húzódnak meg. A válaszadók hasonló nagyságrendben említettek kifejezetten dicséret és sértő tulajdonságokat: a pozitívak elsősorban az intelligenciára,

tudásra és az összetartozásra vonatkoztak, a negatívak pedig az önzésre, mások semmibe vételére. Újra a semleges tulajdonságokra asszociációk voltak többségben, és ismét csak mérsékelt különbségek voltak az antiszemitizmus és a pártválasztás szerinti mintázatban. Ebben az esetben is közepes erősségű kapcsolat van a spontán megfogalmazott antiszemitizmus, és a kérdőíves állítások által előhívott zsidóellenesség között - inkább abban van szisztematikus különbség, hogy az antiszemiták lényegesen nagyobb arányban vélik felismerhetőnek a zsidókat.

9. A JOBBIKRÓL ALKOTOTT PERCEPCIÓ

Ebben a fejezetben azt mértük fel, hogy a Jobbik megítélése hogyan változott: az elmúlt évek néppártosodási-mérséklődési törekvései miatt vajon kevesbé tartják-e antiszemitának és cigányellenesnek a pártot?

13. táblázat. A Jobbik antiszemizmusáról alkotott vélemények (2016, százalék)

	„Ön a Jobbikot...”		Ön hogy látja, az elmúlt néhány évben a Jobbik...”		
	zsidóellenes pártnak tartja	nem tartja zsidóellenesnek	zsidóellenesebb lett, mint korábban volt	most kevésbé zsidóellenes, mint korábban	most is ugyanolyan zsidóellenes, mint amilyen volt
DK és baloldali kispártok szavazói	67	27	32	26	36
nem antiszemita	57	40	26	23	45
MSZP szavazói	57	36	14	18	54
Fidesz szavazó	51	43	19	25	50
mérsékelt antiszemita	49	47	29	16	49
erősen antiszemita	49	46	18	35	36
bizonytalanok	44	38	18	16	38
Jobbik szavazói	32	62	14	34	31
teljes népesség	54	42	25	24	44

32

A vélemények megoszlottak a Jobbik zsidóellenességéről, ám a többség antiszemitának tartja. A néppártosodási stratégia ebből a szempontból nem volt hatásos, ugyanis a népesség relatív többsége nem észlelt érdemi változást, sőt, még akik érzékeltek is, azoknak is a fele fokozottabb zsidóellenességet lát, és csak a teljes minta 24 százalékát sikerült meggyőzni az antiszemizmus visszaszorításáról. Magától értetődően a

baloldali szavazók nagyobb, a Jobbik hívei pedig kisebb arányban vélik zsidóellenesnek a pártot (bár utóbbiak nagy része nem is válaszolt a kérdésre). Az már némileg meglepőbb, hogy az antiszemizmus szintje kevésbé befolyásolta a válaszokat, és a mérséklődési tendencia észlelésében is csak szerény különbségek voltak tetten érhetőek (ezzel kapcsolatban is a baloldali és nem antiszemita választók voltak szkeptikusabbak).

14. táblázat. A Jobbik cigányellenességéről alkotott vélemények (2016, százalék)

	„Ön a Jobbikot...”		Ön hogy látja, az elmúlt néhány évben a Jobbik...”		
	cigányellenes pártnak tartja	nem tartja cigányellenesnek	cigányellenesebb lett, mint korábban volt	most kevésbé cigányellenes, mint korábban	most is ugyanolyan cigányellenes, mint amilyen volt
DK és baloldali kispártok szavazói	82	14	34	30	34
nem antiszemita	65	32	26	31	30
MSZP szavazói	63	34	25	37	32
Fidesz szavazó	61	37	28	34	34
mérsékelt antiszemita	59	38	20	30	46
erősen antiszemita	56	42	21	34	43
bizonytalanok	55	30	18	22	39
Jobbik szavazói	40	56	15	39	41
teljes népesség	63	35	25	32	40

Az összehasonlíthatóság kedvéért ugyanezt a két kérdést feltettük a cigányok vonatkozásában is. A Jobbikot még többen tartják cigányellenesnek, mint ahányan antiszemita-nak, ugyanakkor valamivel többen vélik, hogy e tekintetben mérsékeltebbé vált noha a mérséklődést észlelő válaszók ebben a vonatkozásban is kisebbségben vannak. A pártpreferencia és az antiszemitizmus mértéke alapján képzett megoszlások hasonló képet mutatnak: a baloldali választóközön-ség jóval cigányellenesebbnek látja a Jobbikot, mint a kormánypárti és a bizonytalan szavazók, a kisszámú jobbikos válaszadóhoz képest pedig még nagyobb a különbség.

Ami a változást illeti, ebben az esetben is inkább baloldali szavazókra volt jellemző, hogy fokozottabb cigányellenességet látnak a mérséklődés helyett, ám összességében nem voltak markáns különbségek.

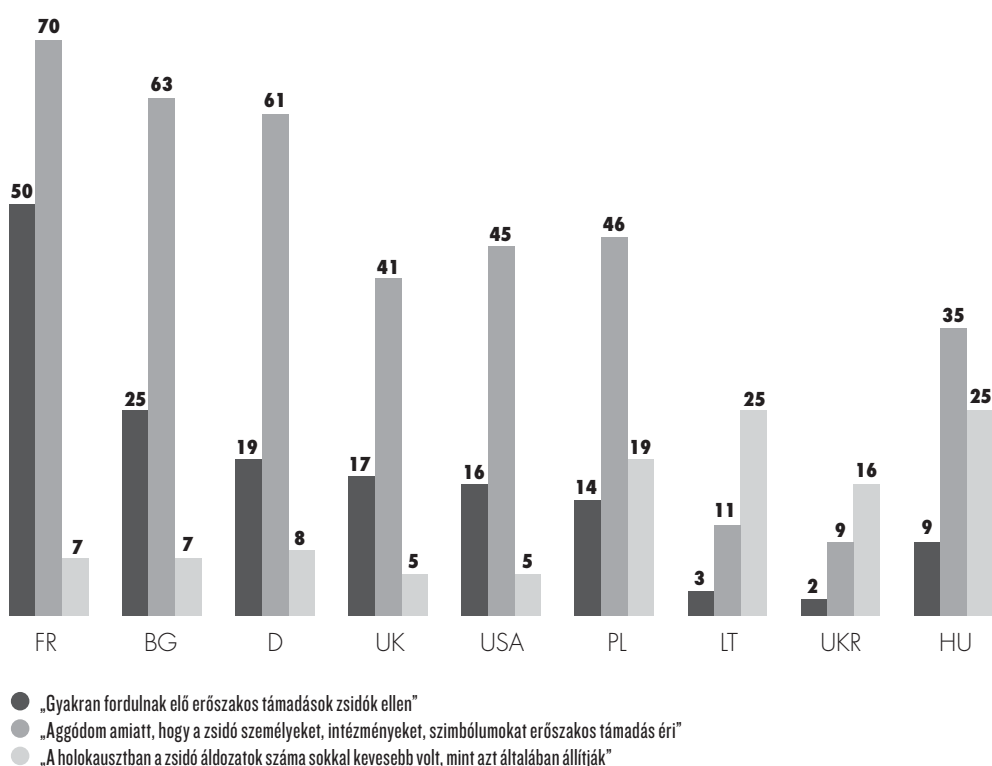
A következtetések levonásánál az is óvatosságra kell, hogy intsen, hogy a változást firtató kérdésekre a teljes minta 40 százaléka nem is kívánt válaszolni, további 10 százalék pedig nem tudommal felelt. Úgy tűnik, hogy a válaszadók jó része nem ilyen módon próbál viszonyulni a Jobbikhoz, talán az is kétséges, hogy van-e annyi konkrétum az emlékezetükben, ami alapján értékelni tudnák az időbeli változást.

10. NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS

Az adatok kontextusba helyezéséhez számos adalékot nyújtanak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, még akkor is, ha ezekből kevés áll rendelkezésre, és a legutóbbi elérhető adatok is 2015-re vonat-

koznak. Elsőnek a holokausztrelativizálás gyakoriságát vetettük össze nyugat- és kelet-európai országokkal, kiegészítve a fizikai atrocitások vélt gyakoriságával, és az azoktól való félelemmel.

12. ábra. Zsidókat ért támadások vélt gyakorisága és holokausztrelativizálás néhány európai országban (2015, százalékos arányok, forrás: ADL¹²)

34

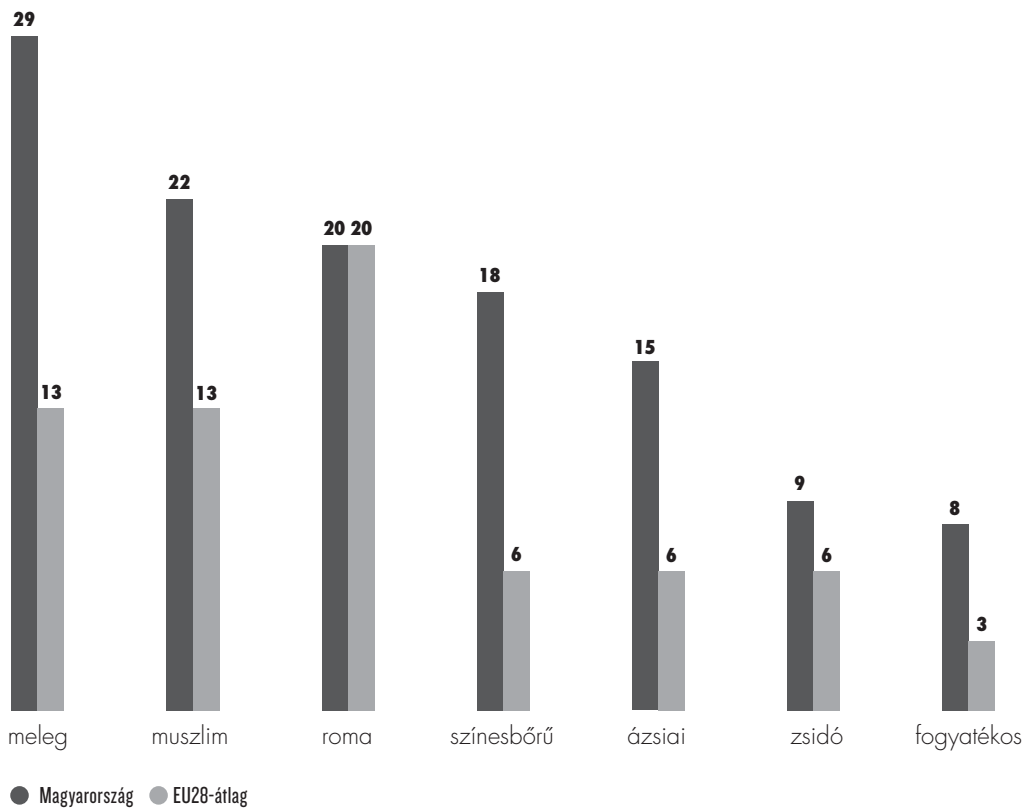
A nyugati és keleti országok között minden tekintetben rendkívül nagy különbség van. Noha a holokausztrelativizálás (és a verbális antiszemitizmus más megnyilvánulásai) Kelet-Európában lényegesen elterjedtebbek, nyugaton az erőszakos támadások miatt kell aggódnia az állampolgárok többségének. Különösen veszélyeztetett a francia zsidóság, amely Európa legnagyobb lélekszámú zsidó közössége. A TEV antiszemitizmus-monitoringjelentései alapján ki-

jelenthetjük, hogy Magyarországon nagyon ritkán és elszórtan történnek zsidók ellen fizikai atrocitások. Ennek fényében némileg túlzott félelemnek tűnik az, hogy a magyarok 35 százaléka aggódik a zsidók elleni erőszakos támadások miatt, 9 százaléka pedig ezeket gyakorinak is hitte 2015-ben.

Egy másik adatforrás arra vonatkozik, hogy munkatársként mennyire fogadna el a válaszó különböző etnikai és életmód-kisebbségeket.

¹² <http://global100.adl.org/public/ADL-Global-100-Executive-Summary2015.pdf>

13. ábra. „Kényelmetlenül érezné magát, ha egyik munkatársa egy... lenne” (egyétértők aránya, 2015, százalék, forrás: Eurobarométer¹³)

Látható, hogy a magyarok kevésbé elfogadóak, mint az európai átlag, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a fő különbség e téren is Nyugat- és Kelet-Európa között van, más térségbeli ország is hazánkhoz hasonló eredményeket produkált. A saját adataink szerint a romák megítélése még ennél is kedvezőtlenebb lehet (érdekes, hogy ebben

nem volt különbség az EU-átlaghoz képest), a bevándorlókkal azonosított etnikumoké pedig gyorsan romlott 2015-2016 során. Az mindenesetre újabb megerősítést nyert, hogy a zsidók relatív pozíciója nem rossz, ugyanakkor e tekintetben is némileg elmaradunk az európai szinttől.

¹³ <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/1974/yearTo/2016/surveyKy/2077>

11. AZ ANTISZEMITIZMUST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Elemzésünk lezárásaként kitérünk arra, hogy az eddigi fejezetekben tárgyalt megközelítések külön-külön és együtt mennyire alkotják erős magyarázatát az antiszemitizmusnak. Azt vizsgáljuk meg ebben a szakaszban, hogy az eddig bemutatott összefüggések egymással összehasonlítva milyen hierarchikus viszonyban vannak: melyik számít a legerősebbnek, és melyek azok, amelyek kevésbé szorosan függenek össze az antiszemitizmussal. Ezt a statisztikai elemzésekben az úgynevezett logisztikus regressziós modellel szokás kimutatni: ez olyan elemzés, amely számos változót (kérdést, állítást) egyidejűleg foglal magába. Az elemzésnek egy eredményváltozója van: az a kérdés, amelyet meg akarunk magyarázni. Esetünkben az eredményváltozó az eddig is használt átfogó antiszemitizmus-indikátor: az erősen és a mérsékelt antiszemita csoportokat összevontuk, így mindenki belekerült, akire számottevő mértékben jellemző volt a zsidóellenes állításokkal való egyetértés. A modell azt vizsgálja, hogy a magyarázó változók (kutatásunk szinte összes állítása, kérdése) alapján milyen valószínűséggel lehet előrejelezni, hogy valaki bekerül-e az antiszemita csoportba (15. táblázat). Az összefüggés erősségét mérő mutató egyes értéket vesz fel abban a hipotetikus esetben, ha az adott modell 100 százalékban megmagyarázza az eredményváltozót, vagyis ha teljes mértékben kikövetkeztethető a magyarázó tényezőkből, hogy valaki az antiszemita csoport tagja-e, vagy sem. A mutató minimuma 0, ebben az esetben teljesen függetlenek a modell változói a zsidóellenességtől. Látható, hogy az első modellben szereplő magyarázó tényezők kérdőívünk szinte összes kérdése és állítása, amelyek pontos felsorolása a függelékben található együttesen 45 százalékos valószínűséggel képesek előrejelezni, hogy ki fog az antiszemita csoportba bekerülni (ez igen magasnak számít a politikai szociológiában). Úgy is mondhatnánk, hogy a zsidóellenesség 55 százalékban olyan

tényezőktől függ, amelyek a kutatásunk keretén kívül estek.

A következő lépésben ezt az átfogó modellt felbontottuk, hogy kiderítsük, külön-külön milyen erősségű magyarázatot (előrejelzést) adnak az egyes fejezetekben tárgyalt kérdések. A második modellben kizárólag a társadalmi-demográfiai háttérváltozók szerepelnek, a harmadikban csak a politikai önbesorolás és a pártválasztás található, a negyedik az idegenellenességgel kapcsolatos változókat tartalmazza, az ötödik a rendpártiságot, a nacionalizmust, euroszkepticizmust, a „normaszegés” elutasítását és a politikai pesszimizmust, a hatodik az aktuális események megítélését, a hetedik a nyitott kérdésekre adott negatív asszociációkat, a nyolcadik pedig azt, hogy van-e zsidó ismerős. A Függelékben található az elemzés során felhasznált összes állítás, kérdés.

A demográfiai modell csak éppenhogy szignifikáns, ami azt jelenti, hogy pusztán a társadalmi csoporthoz tartozás csak minimálisan függ össze az antiszemitizmussal való fogékonysággal. Ennél valamivel erősebb a nyitott kérdésekre alapuló modell hatása: akinek Izraelről, a zsidóságról negatív asszociációja van, és akinek a jellegzetes zsidó tulajdonságok kapcsán lealacsonyító jellemvonás jut eszébe, az nagyobb valószínűséggel zsidóellenes. Ugyanakkor az a tény, hogy ez a modell csak 11 százalékban magyarázza az antiszemitizmust, megerősíti azt a nyolcadik fejezetben megfogalmazott állítást, miszerint az antiszemita állításokkal való egyetértés („rácsatlakozás”) és a saját indíttatású zsidóellenesség között csak közepes erősségű kapcsolat van. Gyenge-közepes a politikai kérdések hatása: a pártválasztás és a politikai önbesorolás alapján megközelítőleg 7 százalékos valószínűséggel vagyunk képesek kikövetkeztetni, hogy a válaszadó az antiszemita csoportba kerül-e, vagy sem. Hasonló nagyságrendű hatása van a zsidó ismerős meglétének: az csökkenti az antiszemitizmus iránti fogékonyságot.

15. táblázat. A különböző megközelítéseket bemutató modellek magyarázóerejének összehasonlítása

modell	az összefüggés erőssége ¹⁴
1. teljes	0,446
2. demográfiai (kor, nem, településtípus, vagyoni helyzet, vallásosság)	0,042
3. pártpreferencia és politikai önbesorolás (bal-jobb, konzervatív-liberális, mérsékelt-radikális skálák)	0,068
4. más etnikumokkal szembeni idegenellenesség	0,141
5. politikai attitűdkérdések (rendpártiság; nacionalizmus; euroszkepticizmus „normaszegés”, másság elutasítása; pesszimizmus) ¹⁵	0,239
6. nyitott kérdések, negatív asszociációk a zsidósághoz	0,109
7. zsidó ismerős megléte	0,059

A 2014-es és 2015-ös kutatáshoz hasonlóan az idén is igazán csak az idegenellenesség és a társadalmi attitűdök modellje rendelkezik robusztus magyarázóerővel, ráadásul az attitűdök közül is a színesbőrűek elleni korlátozás igénye volt a legerősebb tényező (lásd függelék), ami szintén a xenofóbia egyik megnyilvánulása. A szakirodalom régóta ismert állítását kutatásunk is igazolta: az előítéletesség ritkán jár egyedül, az idegenellenesség gyakran ölt alakot az antiszemitizmusban is. A tekintélyelvűség, a normaszegés üldözése, a rendpártiság és a nacionalizmus olyan politikai karakterstruktúrát

eredményez, amely fogékonnyá teszi az állampolgárt a zsidóellenességre is. Összességében azonban a „mátság” elutasítására való hajlam növeli a leginkább az antiszemitizmus valószínűségét: nyilvánuljon meg ez akár migránsok, homoszexualitások, kábítószer-fogyasztók vagy más etnikumok, kisebbségek elutasításában. Ugyanakkor a statisztikai elemzés azt is aláhúzza, hogy jelentős mértékben a kutatásunkon kívüli tényezőkön múlik az, hogy ki ért egyet a zsidóellenes állításokkal. Kérdőíves felméréssel ennek egészen pontos előrejelzése lehetetlen.

¹⁴ Nagelkerke R négyzet mutató. Egyes érték a maximuma, ezt akkor veszi fel, ha a modellben szereplő változók teljes mértékben megmagyarázzák az eredményváltozót (jelen esetben az antiszemitizmust), nullás értéket pedig akkor, ha semmilyen mértékben nem magyarázzák meg, ha teljesen függetlenek attól. Statisztikai okokból az összes magyarázó tényezőt úgynevezett dichotóm változóknak kódoltuk: csak kétfajta értéket vehettek fel (budapesti vagy vidéki, fiatal vagy idős, diplomás vagy nem-diplomás, stb.) Mindegyik modell szignifikáns 95 százalékos szinten.

¹⁵ A következő kérdéseket tartalmazza a modell:

- Rendpártiság: „Szigorú börtönbüntetéssel sújtaná-e azokat, akik kábítószerrel fogyasztanak?”, „Támogatná-e a halálbüntetés kiszabását?”;
- Nacionalizmus: „Határozottabban kellene fellépni a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek érdekében”, „Nemzeti értékeink védelme fontosabb, mint az EU tagság”; „A fontosabb kérdésekben az erősen nemzeti érzelmű embereknek legyen döntő szavuk”;
- „Normaszegés”, másság elutasítása: „Erkölcstelen dolognak tartja-e a homoszexualitást?”; „Szigorítaná-e a terheség-megszakítást?”;
- Politikai pesszimizmus: „Ebben az országban csak tisztességtelen úton lehet meggazdagodni”; „Az embereknek, ha akarják, van lehetőségük az ország sorsának befolyásolására”; „Politikusok, ha gyakorta hibáznak is, de az emberek javát keresik”; „Manapság az emberek sokszor a bíróságok sem szolgálatnak igazságot”; „Kevesen vannak, akik bizhatnak a jövőben”; „Mostanában minden és mindenki megvehető”;

12. ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásunk először azt kívánta megvilágítani, hogy a hazai közvéleményt milyen mértékben foglalkoztatják a zsidósággal kapcsolatos ügyek. Számos kérdés kapcsán a „nem tudom” válaszok magas arányából, az inkonzisztens válaszok gyakoriságából arra következtethettünk, hogy a válaszadók jó része nem tudott véleményt alkotni a témában, annyira idegenek voltak számukra a felvetések, hogy nem voltak képesek viszonyulni a zsidósággal kapcsolatos részletkérdésekhez. Mindössze a megkérdezettek tizede tudott magától is felidézni a zsidósággal kapcsolatban akár csak egy közéleti eseményt az elmúlt évből. Ugyanakkor másfelől nézve ez nem feltétlenül kevés, a hazai etnikumok-kisebbségek helyzetét valószínűleg jóval kisebb tudással és érdeklődéssel szemléli a többségi társadalom.

Másodszor azt kell végiggondolni az adatok ismertetése előtt, hogy mit jelent, és mit nem jelent egy kérdőívben megfogalmazott zsidóellenes állítással való egyetértés. Az biztos, hogy „csak” véleményt, attitűdöt, nem pedig viselkedést, diszkriminációt. Ám a vélemény súlyát sem ismerhetjük meg: még a szélsőértékes válasz sem biztosan jelent komoly válaszadói fontosságot, átélést. Nagyon tanulságosnak véltük a spontán említésekkel kikövetkeztethető zsidóellenesség és a hagyományos egyetértéseken alapuló antiszemitizmus szerinti besorolás közötti különbséget. Hagományos módszer alapján antiszemitának címkézett válaszadók jó részének magától nem feltétlenül negatív az első gondolata Izrael és a zsidóság kapcsán, ám ha eszükbe juttatunk antiszemita vagy Izrael-ellenes állításokat, akkor hajlamosabbak egyetérteni, „rácsatlakozni”. Az összefüggés természetesen fordítva is fennállhat: az antiszemita állítások visszautasítása mellett is születhetnek saját indíttatású zsidóellenes gondolatok. Ennek alapján annyi mindenestre egyértelműnek tűnik, hogy az antiszemitizmus sokszor inkább fogékonyságot, mintsem szilárd lelkiállapotot jelent. Olvasatunkban a változékonyság természetes jellemzője az antiszemitizmusnak.

Ezt az értelmezést szem előtt tartva min-

dig informatív, ha ugyanazokat a kérdéseket több éven át tesszük fel, így lehetőség nyílik hosszú távú tendenciák felvázolására. Ezek az adatok a zsidókkal kapcsolatos képzetek, tévhitek népszerűségére (kognitív antiszemitizmus), és a zsidókhöz fűzött érzelmi viszonyra, társadalmi távolságra (affektív antiszemitizmus) vonatkoznak. Ennek alapján a zsidóellenesség 2010-ben erősödött meg számottevően (feltevésünk szerint nem függetlenül a Jobbik fősodorba kerülésétől), azóta csak nagyon szerény mértékű elmozdulások történtek, 2015-ről 2016-ra pedig valamelyest nőtt az antiszemita állításokkal egyetértők aránya. A kognitív dimenzióban tapasztalt növekedésben feltételezésünk szerint közrejátszhat az a jelenség, amit „igazság utáni politikának” nevezünk: a mai információ-áradatban egyre nehezebb bámiről is eldönteni, hogy igaz-e. Soha ennyi összeesküvés-elmélet és tévhit nem kapott ilyen nagy nyilvánosságot, mint napjainkban, nem ritkán politikai szereplők is nyilvánvalóan dezinformálásra és félelemkeltésre törekednek. A zsidósággal kapcsolatos képzetek vagy akár a holokauszttagadás és -relativizálás terjedése mögött is ez húzódhat meg, ugyanis a zsidók és Izrael iránti általános ellenszenv még csökkent is az utóbbi egy évben.

Ugyanakkor a valamivel kedvezőbb érzelmi viszonyulás is egy tágabb kontextus része. A társadalom érzelmi antiszemitizmusa jelentős részben egy általános idegenellenesség megnyilvánulása: azok a válaszadók, akik elutasítóbbak más etnikumokkal szemben is, nagyobb valószínűséggel idegenkednek a zsidóktól. Ettől még persze az antiszemitizmusnak lehetnek és vannak is speciális vonásai, ám látni kell, hogy a magyar lakosság jelentős része számára a „zsidó” pusztán a másság egyik (akár szimbolikusan is felfogható) letéteményese, és ilyen minőségében érez antipátiát iránta – éppúgy, ahogy más etnikumok iránt is. A zsidók elutasítása más etnikumokhoz képest nem volt magas fokú, a listát a cigányoknál is nagyobb ellenszenvvel szemlélt migránsok „vezetik”. A migránsok (és a velük azonosított arabok,

négerek) megjelenése, illetve jelentésváltozása a kérdőívben a zsidóság megítélését is más kontextusba helyezte: az összes indikátor közül csak azoknál tapasztalható javulás, ahol a válaszadók a zsidókat a migránsokhoz képest értékelték.

Ezzel függ össze az is, hogy Izrael iránt megértőbb lett a magyar közvélemény, a menekülthullám feltehetően inkább az arab országok felé irányította sokak ellenszenvét. Első hallásra kifejezetten ellentmond az intuitív várakozásoknak, hogy még az erősen antiszemita is valamennyire empatikusnak bizonyultak a zsidó állam iránt – ám ha figyelembe vesszük, hogy pontosan ezek a válaszadók voltak a legelutasítóbbak a migránsokkal és általában az arabokkal szemben is, akkor talán már jobban értelmezhető az összefüggés.

A kutatás egyik kiemelt kérdése az volt, hogy mely társadalmi csoportok és milyen indíttatásból lesznek fogékonyak az antiszemitizmusra. Erre az elemzés azt a választ adta, hogy a társadalmi csoporthovatartozás és a zsidóellenesség csak minimálisan függenek egymástól: a munkavégzés jellege, a településtípus és a vallásosság egyáltalán nem mutat összefüggést az antiszemitizmus elterjedtségével. A diplomásokra, a legmagasabb jövedelmi csoportban lévőkre, a nőkre, illetve a legfiatalabb és legidősebb korosztály tagjaira valamelyest kevésbé jellemző a zsidóellenesség, ám csak igen enyhe különbségek voltak kimutathatóak. Azt kijelenthetjük, hogy a Jobbik szavazói és a magukat inkább radikálisnak és jobboldalinak mintsem mérsékeltnek és baloldalinak besoroló személyek az átlagnál jóval nagyobb arányban vallanak zsidóellenes nézeteket, ám még ezek a tényezők is csak részben magyarázzák az antiszemitizmust. Az összehasonlító elemzés tanulsága szerint jobban növeli a zsidóellenesség valószínűségét az euroszeptikus, rendpárti, tekintélyelvű társadalmi attitűd, és a másság különböző formáinak (homoszexualitás, kábítószer-fogyasztás, bevándorlás) elutasítása, ugyanakkor a pesszimista emberkép független az antiszemitizmustól. Ezek az attitűdkérdések az idegenellenességgel együtt a legerősebb magyarázó tényezők az antiszemitizmusnak.

A véskorszak emlékezete mélyen megosztja a magyar társadalmat: a megkérd-

ettek mintegy fele szerint napirenden kellene tartani a kérdést, a másik fele szerint elhagyni. Ezekben az ügyekben időbeli elmozdulás nem volt kimutatható, ám a nyílt holokauszttagadó és -relativizáló kijelentések támogatottsága a 2006-os 7-14 százalékról 2016-re 11-24 százalékra nőtt.

A Jobbik szavazótáborának antiszemitizmusa 2014-ről 2015-re enyhén mérséklődött ugyan, 2016-ban viszont nem történt újabb elmozdulás. A néppárti stratégia annyiban nem volt sikeres, hogy a válaszadók többsége antiszemita tartja a pártot, és csak kevesen érzékelnek e téren javulást – ráadásul ugyanannyian voltak, akik inkább fokozódó zsidóellenességet figyeltek meg. Azt ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a zsidósággal kapcsolatos szabad asszociációk csak gyenge-közepes mértékben különböztek a jobbikos és nem-jobbikos válaszadók esetében.

A megkérdettek a „zsidó” szóról jellemzően három dologra asszociáltak: leggyakrabban vallásra, népre, országra (leíró, semleges említések); sokan holokausztra és az üldöztetésre; és szintén gyakori volt a pénz, befolyás, hatalom típusú említés. Nehéz megállapítani, hogy ez utóbbi képzetársítás elismerésből vagy féltékenységből fakad, mindenesetre az irigység is sok esetben táptalaja az antiszemitizmusnak. Ugyanakkor a kifejezetten negatív említések, lealacsonyító jelzők („kapzsi”, „hataloméhes”, „másokat semmibe vevő”) csak minden tizedik válaszadónál jöttek elő, nagyjából ugyanennyi volt a kifejezetten pozitív minősítések aránya is („tanult”, „összetartó”, „okos”). Hasonlóak voltak az arányok akkor, amikor Izraelről és a jellegzetes zsidó tulajdonságokról kérdeztük az embereket: a többség semleges asszociációt társított ezekhez. Ez is azt bizonyítja, hogy a választóközönségnek csupán egy kis szelete az, amely határozott elképzelésekkel rendelkezik a zsidókkal kapcsolatban, akár pozitív, akár negatív irányban.

Végül, nemzetközi összehasonlító adatok azt mutatják, hogy az antiszemitizmus szintje hazánkban magasabb, mint Nyugat-Európában, ugyanakkor nem tér el markánsan a többi kelet-közép európai országétól. Abban ugyanakkor jóval kedvezőbb a hazai zsidóság helyzete, mint a nyugatiaké, hogy sokkal kevésbé kell fizikai atrocitásoktól tartania.

FÜGGELÉK

A teljes logisztikus regressziós modell

	Modell	Béta	Standard hiba	Szignifikancia-szint	Exponenciális Béta (esélyhányados)
Budapesti lakos	2	0,718	0,332	0,031	2,049
Diplomás	2	0,309	0,368	0,402	1,362
Alsó jövedelmi csoport	2	0,223	0,276	0,419	1,25
Felső jövedelmi csoport	2	-0,67	0,345	0,052	0,512
Nem jár rendszeresen templomba	2	-0,014	0,252	0,954	0,986
40 év alatti	2	0,446	0,247	0,071	1,562
Max. 8 általánost végzett	2	-0,164	0,301	0,586	0,849
Férfi	2	-0,138	0,229	0,547	0,871
Biztos szavazó	3	0,036	0,235	0,88	1,036
Jobbik-szavazó	3	-0,249	0,395	0,528	0,78
Konzervatív önbesorolású	3	-0,242	0,228	0,288	0,785
Jobboldali önbesorolású	3	0,315	0,247	0,202	1,37
Radikális önbesorolású	3	-0,092	0,296	0,756	0,912
Elfogadna arab szomszédot	4	-0,849	0,364	0,02	0,428
Elfogadna amerikai szomszédot	4	-0,528	0,297	0,075	0,59
Elfogadna cigány szomszédot	4	0,318	0,306	0,299	1,374
Elfogadna kínai szomszédot	4	-0,025	0,301	0,935	0,976
Elfogadna homoszexuális szomszédot	4	0,23	0,315	0,466	1,259
Elfogadna erdélyi magyar szomszédot	4	0,231	0,332	0,487	1,259
Elfogadna bőrféjű szomszédot	4	-0,031	0,307	0,919	0,969
Elfogadna néger szomszédot	4	-0,875	0,321	0,006	0,417
Elfogadna román szomszédot	4	0,093	0,316	0,768	1,098
Elfogadna sváb szomszédot	4	-0,799	0,337	0,018	0,45
Elfogadna migráns szomszédot	4	0,288	0,398	0,469	1,334
Szigorítaná a terhességmegszakítást	5	0,469	0,27	0,083	1,598
Szigorítaná a menekültek befogadását	5	-0,16	0,345	0,644	0,852
Inkább vallásos meggyőződésű	5	-0,437	0,254	0,086	0,646
Támogatná a halálbüntetés kiszabását	5	0,33	0,247	0,182	1,391
Erkölcstelen dolognak tartja a homoszexualitást	5	0,55	0,262	0,036	1,734
Szigorú börtönbüntetéssel sújtaná azokat, akik kábítószer fogyasztanak	5	0,312	0,265	0,238	1,366
Korlátozná az országban élő színesbőrűek számát	5	1,063	0,28	0,000	2,894
Inkább nem támogatná az EU-tagságot	5	-0,023	0,297	0,939	0,978

	Modell	Béta	Standard hiba	Szignifikancia-szint	Exponenciális Béta (esélyhányados)
Politikusok, ha gyakorta hibáznak is, de az emberek javát keresik	5	0,194	0,268	0,469	1,214
Ebben az országban csak tisztességtelen úton lehet meggazdagodni	5	0,373	0,276	0,176	1,452
Határozottabban kellene fellépni a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek érdekében	5	-0,569	0,252	0,240	0,566
Az embereknek, ha akarják, van lehetőségük az ország sorsának befolyásolására	5	0,245	0,244	0,316	1,278
Manapság az embereknek sokszor a bíróságok sem szolgáltatnak igazságot	5	0,432	0,254	0,089	1,54
Nemzeti értékeink védelme fontosabb, mint az EU tagság	5	-0,339	0,251	0,177	0,712
Kevesen vannak, akik bízhatnak a jövőben	5	0,207	0,262	0,43	1,229
A fontosabb kérdésekben az erősen nemzeti érzelmű embereknek legyen döntő szavuk	5	0,587	0,273	0,032	1,798
Az ország vezetői nem igazán törődnek az Önhöz hasonló emberek sorsával	5	-0,221	0,265	0,404	0,802
A hittan legyen kötelező az iskolákban	5	0,516	0,264	0,051	1,675
Mostanában minden és mindenki megvehető	5	-0,564	0,284	0,470	0,569
Ma is erkölcsi kötelesség nyíltan állást foglalni a trianoni döntés ellen	5	0,255	0,265	0,336	1,29
Izraelről negatívum jut eszébe	6	0,014	0,583	0,981	1,014
Zsidókról negatívum jut eszébe	6	1,482	0,486	0,002	4,403
Zsidók jellegzetes tulajdonságai közül negatív jut eszébe	6	1,768	0,437	0,000	5,859
Van zsidó ismerőse	7	-0,309	0,194	0,000	0,445
Konstans		-2,83	1,286	0,028	0,059

Megjegyzés: eredményváltozó: átfogó antiszemita-indikátor (kognitív és affektív-antiszemita, lásd 5. ábra). Vastag betűvel a 95 százalékos szinten szignifikáns változók. A modell oszlopban a sorszám arra utal, hogy a változó hányadik részmodellbe került az adott változó (2= demográfiai; 3= pártpreferencia és önelhelyezés, 4= más etnikumokkal szembeni idegenellenesség; 5= rendpártiság, nacionalizmus, tekintélyelvűség, „normaszegés” elutasítása; 6= aktuális események megítélése). Az esélyhányados azt fejezi ki, hogy milyen mértékben növeli a zsidóellenesség valószínűségét a magyarázó változó. Például ha

valaki korlátozná az országban lévő színesbőrűek számát, az minden más tényező változatlansága mellett átlagosan 2,89-szer valószínűbb, hogy válasza alapján az antiszemita csoportba fog kerülni, mint aki nem korlátozná. Ugyanakkor aki elfogadna sváb szomszédot, az csak 0,45-ször akkora eséllyel kerül az antiszemiták közé: tehát sokkal valószínűbb, hogy nem kerül oda. A többváltozós elemzés tanúsága szerint a színesbőrűek számának korlátozásával való egyetértés és a zsidók negatív tulajdonságaira asszociálás növeli a legnagyobb valószínűséggel azt, hogy a válaszadó az antiszemita csoport tagja lesz.

KAPCSOLAT ÉS TÁMOGATÁS

A Tett és Védelem Alapítvány zsidó szervezetek civil kezdeményezése, amely a zsidó tradíciókat követve kész határozott lépéseket tenni az egyre inkább elharapódzó antiszemita jelenségek visszaszorításáért.

Amennyiben bárkit vélt vagy valós zsidósága miatt bántalmazás vagy antiszemita inzultus ért, ne hallgasson, jelezze felénk, hogy az arra kijelölt csatornákon továbbítsuk az intézkedésre rendelt szervekhez!

Bejelentéseket az alábbi lehetőségek bármelyikén fogad az Alapítvány:

A Tett és Védelem Alapítvány munkája csak akkor lehet sikeres, ha sokan osztoznak azon elkötelezettségünkben, hogy megteremtjük a sérelmet elszenvedettek számára a tisztességes eljáráshoz való jogot, ezért arra kérjük, egyéni felajánlásával segítse az Alapítvány munkáját!

Adományát az alábbi bankszámlaszámon juttathatja el az Alapítványhoz:

13597539-12302010-00057157

FORRÓDRÓT (+36 1) 5 1 00 000

Tett és Védelem Alapítvány honlapján: www.tev.hu/forrodrot
és facebook oldalán: www.facebook.com/tev-tett-es-vedelem-alapitvany

A Tett és Védelem Alapítvány elérhetőségei:

Cím: 1052 Budapest, Semmelweis utca 19.

Tel: +36 1 267 57 54, +36 30 207 5130

<http://www.tev.hu>, info@tev.hu

IMPRESSZUM

Kiadó: **Bodnár Dániel** filozófus, Tett és Védelem Alapítvány Kuratórium Elnöke

Szerzők: **Hann Endre** ügyvezető igazgató, **Medián**

Dr. Róna Dániel politológus, a Corvinus Egyetem oktatója

Szerkesztők: **Nádasi Krisztián** vezető kutató,

Brüsszel Intézet Kutatási és Incidenskövető Csoport

Pásztor Tibor igazgató, Brüsszel Intézet Monitoring Csoportjának vezetője

Tatai Zoltán kutató, Brüsszel Intézet Monitoring Csoportjának tagja

A kiadó köszöni az áldozatvállalást azon önkénteseknek, akik szakértő irányítás mellett hónapok óta szünet nélküli munkával segítették a jelentés létrejöttét.

A jelentés egészének és bármely részletének felhasználása kizárólag a kiadó írásos beleegyező nyilatkozatának birtokában engedélyezett a forrás pontos megjelölésével.

2017 Budapest

TETT ÉS VÉDELEM ALAPÍTVÁNY

1052 Budapest, Semmelweis utca 19.

+36 1 267 5754, +36 30 207 5130

<http://www.tev.hu>

info@tev.hu

